

KÖZLEMÉNYEK

A legrégebben nyomtatott pécsi misekönyv. A középkori egyház szertartáskönyvei nem voltak teljesen egységesek: egyházmegyénként — mindenekelőtt a más és más szentek fokozott tisztelete miatt — bizonyos sajátosságokkal rendelkeztek. A tridentini zsinat azután a római szertartást írta elő gyakorlatilag az egész katolikus egyház számára. A könyvnyomtatás fellalálását követően nem sokáig tartott, hogy a szertartáskönyvek többszörözését megkezdjék. Az ettől számított kb. egy évszázad az, amikor a különböző egyházmegyék egymástól némileg eltérő kiadványait nyomtatott formában állították elő. Hazánk számára ez az időszak még rövidebb volt, hiszen mindössze 1480-tól 1526-ig terjedt.

A liturgikus könyvek közül kettő emelkedik ki messze a többiek közül: a breviárium és a misekönyv. Mindkettőt naponta forgatják: az elsőt a valamennyi pap számára kötelezően előírt zsolozsmázáshoz, második pedig minden mise elmondásának elengedhetetlen feltétele. Mind a breviárium, mind a misekönyv nyomtatott formában a magyarországi egyházmegyék használatára többször is napvilágot látott különböző külföldi műhelyekben. Ezek bibliográfiai regisztrálása már korán megkezdődött. Így Knauz Nándor 14 ilyen nyomtatott breviárium- és 29 misekönyv-kiadást vett számba, de minden kritika nélkül.¹ A Szabó-Hellebrant-féle RMK III.-ban 15 ilyen breviárium és 27 misekönyv adatai találhatóak. A misszálék immár igényesen megrostált és példányokon alapuló bibliográfiai áttekintését Hubay Ilona készítette el, aki 24 különböző olyan kiadást írt le igen pontosan, amely Mohács előtt hazai egyházmegyék részére készült.² A hazai használatra előállított breviáriumiak ilyen összefoglaló áttekintésére azonban eddig még nem került sor. Ez utóbbi körülmény magyarázatául szolgál az, hogy bár maguk az ilyen régi misekönyvek is szinte ritkaságszámba mennek, de az általában ennél jóval kisebb formátumban készült breviáriumiak fennmaradása még ennél is esetlegesebb volt. Talán nem is túlzás azt mondani, hogy az újabban napfényre kerülő példányok nem kis része egyben unikum is. Ennek tudható be, hogy ezekből újra és újra bukkannak fel korábbiól nem ismert kiadások.³

A misekönyveknél más a helyzet. Hubay említett összefoglalását követően sokáig úgy tűnt, hogy ez már nem is bővíthető. Így Soltész Zoltánné, immár azok közül, a 15. században nyomtatottak példányainak számbavételét végezte el.⁴ Ennek során azután fény derült arra, hogy olyan, még Hubay által is unikumnak tekintett kiadványból, mint a legrégebb pálos misekönyv, további négy példányt őriznek Európa különböző gyűjteményeiben Bázeltól Rozsnyóig és az angliai Cambridge-től a lengyelországi Czeszochowáig.⁵

¹ KNAUZ, Ferdinandus: *Libri missales ac breviaria ecclesiae Hungaricae*. Strigonii, 1870.

² HUBAY Ilona: *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek*. Bp. 1938.

³ BORSA Gedeon: *A Breviarium Strigoniense újabban fellelt ősnymtatvány kiadása*. In: Az OSZK Évkönyve 1958. 229–237.; SOLTÉSZ, Zoltánné: *Ein bisher unbekanntes Breviarium Strigoniense aus dem Jahre 1502*. In: Gutenberg-Jahrbuch 1982. 220–224.; BORSA Gedeon: *Bibliográfiai adalékok az esztergomi breviárium Mohács előtti nyomtatott kiadásairól*. In: Az OSZK Évkönyve 1986–1987. Megjelenés alatt.

⁴ SOLTÉSZ, Zoltánné: *Missalia Hungarica*. In: *Beiträge zur Inkunabelkunde*. III. Folge Bd. 6. Berlin 1975. 58–75.

⁵ 4. jegyzet 72. — Azóta még bővült is ez a sor: akad ugyanis még egy hatodik példány az erlangeni Egyetemi Könyvtárban, amelyet korábban tévesen *Missale Dominorum Ultramontanorum*ként határoztak meg (WEALE, W. H. Jacobus: *Bibliographia liturgica*. Catalogus missalium ritus Latini ab anno 1474

A testes misekönyvek példányainak bár igen kis része, de aránylag még mindig jobban vészelte át az elmúlt századok viharait, mint a többségükben kisalakú breviáriumok. Mégis akad újdonság e téren is az elmúlt évtizedekben. A felvidéki gyűjteményekben őrzött ősnymtatványok szorgos kutatója, Imrich Kotvan rábukkant a bártfai múzeumban a legkorábbi, 1480-ban nyomtatott esztergomi misekönyvre, amelyről előzőleg csak Pray György adott hírt,⁶ de példány sehol sem volt található, még a Pray által feltárt budai Egyetemi Könyvtárban sem. Kotvan megállapította, hogy az esztergomi misekönyvnek ez a veronai kiadása lényegében azonos a számos példányból ismert és fentebb jegyzetben már említett *Missale Minorum Ultramontanorum*mal,⁷ csupán a második füzet első és utolsó levelének szövegét szedték kétszer, amelynek során az incipitet *Missale Strigoniensere* módosították.⁸

A fentiek fényében tehát igen érdekesnek ígérkezett annak tisztázása, hogy vajon a már említett *Missale Minorum Ultramontanorum* valóban ismeretlen kiadásáról adott-e hírt a jegyzetben ugyan-csak hivatkozott Weale–Bohatta-féle misekönyv-bibliográfia a volt helmstedti Egyetemi Könyvtárból.⁹ E közlés alapjául a GW-vállalkozásnak az ősnymtatványoknak az első világháborút megelőző években lebonyolított, németországi leltározása során készült feljegyzése szolgált. A helmstedti gyűjtemény 1913-ban átkerült a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekba. A misekönyv jelzete ott ma S 456.2° Helmst.. Előbb Ulrich Kopp könyvtáros kolléga értékes és igen részletes információja, majd az 1990 őszén folytatott személyes vizsgálódás alapján a következőket lehetett e kötetről megállapítani.

Bár a példány teljesen tűnik, sem az incipitben, sem az explicitben nem tünteti fel az egyházmegegyét, amely számára készült. Ugyanígy hallgat a nyomtatás körülményeiről is, hogy tehát ki, mikor és hol állította azt elő. A szöveg tanulmányozása során hamarosan egyértelművé vált, hogy a kiemelt szentek között valóban sorra felismerhetőek a hazaiak (Szent István, Szent Imre, Szent László stb.), így a misekönyv kétségtelenül magyarországi használatra készült. Alighanem ez vezette az említett GW-féle leltározást is arra, hogy a hasonló tartalmú *Missale Minorum Ultramontanorum*mal azonosítsa, amely – amint erről fentebb már szó esett – lényegében *Missale Strigoniense*. Az alapvető formai jellemzők – pl. a laponként 30 soros szöveg, amely a kánonban 15 sorból áll – is már arra utaltak, hogy ismeretlen kiadványról van szó. A meglehetősen régies küllemű misekönyv nyomdai meghatározását a GW már elvégezte. Eredménye: Basileae ca 1487 Michael Wenssler. Ezt az ellenőrző vizsgálatok minden vonatkozásban megerősítették: a kiadványt a nevezett bázeli tipográfus 12., 13. és 14. számmal jelölt betűtípusaival állították elő.¹⁰ Ezeket ő így együtt 1486 és 1488 között használta.¹¹ A kötet tartalmazza az ún. kánontáblát is, amely nagyméretű látványos fametszet formájában a Golgota-jelenetet ábrázolja, és emiatt a misekönyvek példányainak jelentős részéből barbár kezek az idők folyamán kiszakították. Ez a metszet is megerősíti a fenti nyomdász meghatározást, hiszen ezt ugyancsak Wenssler használta az általa előállított többi misekönyvben.¹²

Az első szövegösszevetés alapjául – valószínűségi számítás alapján – a messze legtöbb kiadásban napvilágot látott *Missale Strigoniense* szolgált, de az eltérések miatt ezt a lehetőséget hamarosan el kellett vetni. Ezt követően került sor a szertartáskönyvekben – a felolvasandó szöveg fekete betűivel szemben – az ún. rubrumok, azaz a pirosbetűs szövegek átoltásására, amelyek kizárólag a papok számára szolgáló utasításokat és tájékoztatásokat tartalmaznak. Ezek között azután három helyen is olvasható, hogy a misekönyv egyértelműen a pécsi egyházmegegye használatára készült.

impressorum. Iterum editi BOHATTA, H. Londini, 1928. 1606. sz.), de ez is a pálosoké volt (BORSA, Gedeon: *Problematische Angaben in der Bibliographie von Weale-Bohatta von den für Ungarn gedruckten Messbüchern*. In: Gutenberg-Jahrbuch 1991. 127–134.).

⁶ PRAY, Georgius: *Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis. P. II.* Budae, 1781. 116.

⁷ RMK III. 2. – Szabó Károly itt Pray fenti tudósítását még "gondolomra adott cím"-nek minősítette.

⁸ KOTVAN, Imrich: *Missale Strigoniense*. In: *Beiträge zur Inkunabelkunde*. III. Folge. Bd. 3. Berlin, 1967. 188. – H 11 428.

⁹ 5. jegyzet 1608. sz.

¹⁰ *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts*. Leipzig, 1918. 981. tábla.

¹¹ *Catalogue of printed books of the XVth century, now in the British Museum*. III. London, 1913. 718.

¹² HEFTZ, Paul – SCHREIBER, Wilhelm Ludwig: *Christus am Kreuz*. Strassburg, 1910. 14. tábla; SCHIRAMM, Albert: *Der Bilderschmuck der Frühdrucke*. Bd. 21. Leipzig, 1940. 8. ábra.

Eddig csupán egyetlen kiadása volt ismeretes annak a *Missale Quinqueecclesienséne*, amelyet 1499-ben Joannes Paep budai könyvkereskedő megrendelésére Velencében nyomtatott a nevét fel nem tüntető Joannes Emericus, és amelynek ma mindössze négy példánya ismeretes.¹³ Összevetve a fólió méretű bázeli kiadást a negyedrét alakú velenceivel, megállapítható volt, hogy a kettő szövege egyezik, csupán a későbbit – a korábbiakhoz viszonyítva – némileg kibővítették. Miután a wolffenbütteli kötetből hiányzik az első levél, nem biztos, hogy azon állt-e nyomtatott címsor, mint a velencein. Mivel ezt a megjelölést a bázeli kiadás az incipitben sem tünteti fel, az a valószínűbb, hogy ennek első levele üres lehetett. A kalendárium, ami a kiemelten tisztelt szentek miatt igen jellegzetes az egyes egyházmegyékre, teljesen azonos. Az 1499. évi kiadás közvetlenül e naptári rész után még 15 levélen kiegészítő szertartási szövegeket közöl (accessus altaris stb.), ami a korábbiól hiányzik. Ugyanez a helyzet a már említett incipit esetében: a korábbiól hiányzik, a későbbiben szerepel. Pontosan ugyanez áll a velencei kötet végén olvasható kolofonra és registrumra is: Bazelben ezeket a részeket nem nyomtatták.

A misekönyv szövege két hasábján laponként harminc sorban olvasható. Úgy tűnik, hogy a szedés során a szöveg beosztása körül időnként gond támadt. A kötetben öt helyen azonban 30 helyett csak 28, ill. 29 sort szedtek. Közülük három egy-egy levélpár, ahol is annak négy lapjának nyolc hasábjában mindenhol 30-nál kevesebb a sorok száma (LX–LXI = h_{4+5} ; LXXXIII–LXXXIV = l_{4+5} és XC+XCV = m_{2+7}), akad egy levél (LXXXV = l_6) a fentiekhez csatlakozólag, ahol ugyanez tapasztalható. Végül egyetlen lapon (LXVIIb = i_{3b}) a második hasáb egyetlen sorral rövidebb. A fentiek mind a kötet első részében tapasztalhatóak, ahol pedig a füzetek különben teljesen egyenletes beosztásban mindig négy levélpárból állnak. Eltekintve tehát a legutóbbtól, ahol is csak valami kisebb változás okozhatott egy sornyi eltérést a tervezetthez képest, három további helyen feltehetően valamivel terjedelmesebb szövegrövidülés történhetett a korrigálás során. Akkoriban ugyanis a tipográfusok a kéziratból az előzetesen megállapított sorszámban közvetlenül laponként szedték a szöveget. Kimaradt ez időben tehát a később kialakult ún. hasábszedés munkafázisa. Valami, ma már ki nem következtethető hiba történhetett legalábbis a három fentebb már említett helyen a szedés során (pl. kétszer szedtek bizonyos szövegrészt), amit észrevéve és eltávolítva valamivel kisebb lett a terjedelem. Feltehetően ezt kellett azután a sorszám csökkentésével ellensúlyozni.

Miután tehát a pécsi misekönyv szövege mindkét kiadásban lényegében azonos, azokban egyaránt olvasható (a piros betűs szövegrészekben) a fentebb már hivatkozott, három konkrét pécsi vonatkozás:

- „... secundum consuetudinem huius ecclesie Quinqueecclesiensis. . . ” – Bazel CLIIa β (= r_3) és Velence CXLIIIa β (= s_8).
- „Anno Domini MCCCLI sunt portate huc ad Quinqueecclesias reliquie beati Livini episcopi et martiris per venerabilem dominum Nicolaum episcopum Quinqueecclesiensis. . . ” – Bazel CCXXXIIIb β (= G_6) és Velence CCXXa β (= E_4).
- „Tempore venerabilis in Christo patris et domini domini Pauli dei gratia episcopi Quinqueecclesiensis. . . ” – Bazel CCLXXXVIIb β (= O_3) és Velence CCLXVIIIa α (= L_4).

A fentiek közül jelentősebb második és harmadik rubrummal már foglalkoztak a pécsi egyháztörténészek¹⁴ az 1499. évi kiadásnak a helyi püspöki könyvtárban őrzött és hártýára nyomtatott példánya alapján.¹⁵ A második rubrikális bejegyzés szerint 1351-ben az akkori püspök, poroszlói Neszmély Miklós (1346–1360)¹⁶ a flandriai Gent városából hozott Szent Livinus ereklyéiből annak officiumával együtt székvárosába. Ennek a vértanú püspöknek léte és szerepe történelmileg meglehetősen bizonytalan. Ugyanis Livin, Lebwin, Libwin stb. névformák alatt két szerzetest is számon tart a kronológiai szakirodalom a szentek sorában, akik a kontinensen térítettek. Az egyik ír származású volt, és mint a mai belgiami Flandria és Brabant apostola 656-ban halt meg. Ő Gent városának a védőszendje. A másik, angolszász származású bencés, 780-ban hunyt el mint a mai hollandiai Overijssel tájékának térítője.

¹³ RMK III. 52. – 4. jegyzet 71.

¹⁴ SZÖNYI Ottó in A Pécs–Baranya megyei Múzeumi Egyesület Értesítője. 1911. 91–95. és SZÍJÁRTÓ Nándor in Theologia 1936. 56–59., 162–169., 353–365.

¹⁵ A példányok történetéről, különösen a ma Pécsen őrzöttől BERKOVITS Ilona írt. = MKsz 1937. 47–49.

¹⁶ Theologia 1936. 168.

Mindkettőjük emléknapja november 12.¹⁷ Éppen haláluk napjának ez a pontos egybeesése — a névazonosság mellett — az, ami bizonytalanságot okoz e név egy vagy két viselőjének biztos történelmi léte kapcsán. Egyesek véleménye szerint a genti Szent Bavo kolostor szerzetesei emelték csak önhatalmúlag szentté Livinust a 11. században. Pécsi tisztelete ma teljesen ismeretlen.

A harmadik pécsi vonatkozású rubrum a Pál püspök (1279–1302) idején elrendelt körmenet lefojlyását ismerteti. Eszerint az úrnapiját követő pénteken az égi háború és a rossz időjárás ellen könyörgő körmenetet vezettek (böjttel egybekötve) a pécsi vár mögötti dombra. A keresztet a Bertalan-templom plébánosa vitte elől és szúrta azután a földbe, amely előtt térden állva mondták a könyörgést a körmenet résztvevői. Innen a Corpus Christi templomba vonultak, ahol szentmisével fejezték be az ájlatosságot.¹⁸

A pécsi misekönyvnek ez a korábbi, most felismert kiadása — az 1499. évvel együtt — feltehetően Ernuszt Zsigmond püspök (1473–1505) anyagi támogatásával készült. Ő 1494 és 1496 között — akárcsak korábban atyja, János — királyi kincstárnok volt, akinek révén már hazulról is igen jelentős vagyont mondhatott magáénak.¹⁹

Alighanem ezzel magyarázható, hogy a 15. században — az ország kimagaslóan legnagyobb és legjelentősebb egyházmegyéje, az esztergomi mellett — Magyarországon csak a pécsi püspökség volt az, amelynek misekönyve nyomtatott formában napvilágot látott. A fentiek alapján nem is egy, hanem két alkalommal. A legrégibb, most azonosított kiadás tehát több mint egy évtizeddel előzte meg az eddig ismert 1499. évit.

Visszatérve ennek egyetlen fennmaradt példányára, amelyet tehát ma Wolfenbüttelben őriznek, szólni kell annak a kötéséről is. Ez ugyan nem eredeti, de azért érdekes. Feltehetően a múlt század közepén, az elején és végén megviselt könyvtestet²⁰ máshonnan származó kötésfedelek közé fogták. A fatáblákat egészükben disznóbőr borítja, és ezt reneszánsz vaknyomású díszekkel ékesítették. Mindkét tábla közepén a braunschweigi hercegek címerét követő kezdőbetűkkel együtt: V[on] G[ottes] G[naden] I[ulius] H[erzog] Z[u] B[raunschweig] V[nd] L[üneburg]. Az első címer alatt évszám is áll, amelynél az utolsó számjegy olvasata azonban bizonytalan: 1583(?). Eredetileg két csat zárta a táblákat, amelyek közül az alsó ma hiányzik. A kötet Helmstedt előtti tulajdonosairól sajnos semmi emlék sem maradt fenn.

A legkorábban nyomtatott pécsi misekönyv bibliográfiai leírása:

[Missale Quinqueeclesiense. Basileae ca. 1487 Wenssler.][¹⁸[a⁸-n⁸o⁶p⁸q⁶][¹²][r⁸-z⁸, A⁸-N⁸O⁶]
= [8] I-CXXIV [12] CXXV-CCX[C] = [310] lev. — 2⁰

BORSA GEDEON

Kalmár György szótártörődéke 1781-ből. „A kalandos életű nyelvész, Kalmár György, a »szittya-magyar-hun-avar nyelv« hirdetője²¹ nevét a 18. század végétől napjainkig egy *Lexicon Hungaricum* néven emlegetett szótár-tervezet tartotta ébren, ha egybeült nem is, de a szótár-történettel foglalkozó nyelvészek körében mindenképpen. Egyéb munkái, amelyek életében külföldön is feltűnést keltettek, már rég a feledés homályába merülve porosodnak a könyvtárak polcain. Senki sem forgatja a *Praecepta grammatica atque specimina linguae philosophicae sive universalis, ad omne vitae genus accomodatae* című, Németországban 1772-ben megjelent munkáját, amelyet Bécsben németül, Rómában olaszul is kiadtak; mintegy ötezer hexametert árasztó *Prodromus*áról pedig már Toldy Ferenc azt írta, hogy „mint költe-

¹⁷ MAS LATRIE, Jacques Marie Joseph Louis de: *Trésor de chronologie*. Paris, 1889. 779. has.

¹⁸ Ez utóbbi templomnak csak az elnevezése maradt fenn a pécsi székesegyház egyik kápolnájánál: 15. jeyzet.

¹⁹ *Tanulmányok Budapest múltjából*. XII. Bp. 1957. 31.; *Magyar Életrajzi Lexikon*. I. Bp. 1967. 443–444.

²⁰ Elöl hiányzik az első, a végén némileg rongált az utolsó levél.

¹ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 591.

mény a fagyponat alatt áll"². Ez az irodalmi adatokból kikövetkeztetett szótártörödékek azonban bizonyos mértékig foglalkoztatta a nyelvészek fantáziáját, s ezzel fenntartotta nevét³.

Mennyit tudtak a nyelvészek a *Lexicon Hungaricum*ról? Valójában sok mindent, s mégis semmit. Eötvös Lajos ismertette a Vasárnapi Ujságban,⁴ *Irodalomtörténeti kalászat. I. A legelső magyar szótár* címet adva közlésének. Az ismertetés nem autopszia alapján történt, hanem Lugossy József „szíves közlése folytán”. Így írja le: „... czime lett volna »Lexicon Hungaricum: Addita interpretatione Latina, in usus omnium, ea, qua debut, ratione etymologiae comparatum et auctum a Georgio Kalmár« de e czim csak a mutatónyul szétküldött első ív tetején áll.” Majd így folytatja, s ez a közlés volt a figyelemkeltő: „Ez első ív A betűtől abrakos tarisznya szóig megy, s terve szerint az első kötet mintegy 40 nyomtatott íven, csupán csak az A betűt tartalmazta volna. Ebből látható, hogy óriási vállalathoz kezdett. ...”

Kelemen József ezen a nyomon elindulva kiterjedt és alapos nyomozásba kezdett. Kutatta magát a nyomtatott ívet, méghozzá a nagy budapesti könyvtárakon kívül Debrecenben, Pápán, Sárospatakon, Pannonhalmán, sőt Kolozsvárott és Marosvásárhelyt, de még külföldi könyvtárakban is — hiába. Utánajárt — Szinnyei nyomán — a *Magyar Hírmondó*-beli közléseknek is, s végül arra a következtetésre jutott, hogy — 1780-ban vagy 1781-ben — az Egyetemi Nyomdában nyomtatták a *Lexicon* első ívét, ám az kérdéses maradt előtte, hogy ez a *Lexicon Hungaricum* és a Kalmár által *Magyar Szó-Magyarázó*ként említett munka egy vagy két szótár tervét fedi-e. Kalmár ama bejelentése alapján, hogy egyedül az A betű „in 8vo maiori” vagyis 8 leveles ívekben 40 ívet tesz ki, a szótár terjedelmét óriásra becsülte. Ha ezt igaznak fogadná el, akkor „az egész műnek kb. 600–650 ívnyi (kb. 9600–10 400 lap) terjedelmét szinte hihetetlennek kell tartanunk, de ez a tervezés Kalmárnál talán mégis hihető, aki már 1774-ben úgy nyilatkozott a magyar szavak számáról, hogy az meghaladja az egymilliót (Kelemen: Nyr. LXXVIII, 68, 72), s aki e hirdetésben is hivatkozik a nyelv gazdagságára”.⁵ Miután Kalmár már ismert módszere alapján etimologizálására mutat be példát, Kelemen ezzel fejezi be alapos tanulmányát: „talán van még némi remény arra, hogy ennek a rejtélyes szótárnak megjelent füzetét, s esetleg a kézirat egy-egy töredékét felkutatathatjuk”.

A könyvtárosnak mindig izgalmas „sikerélmény”, ha csak irodalomból ismert nyomtatvány kerül a kezébe, ám különösen öröndetes számára, ha ez nem csupán egy bibliográfiai adat tárgyiasulása, amelynek szövege vajmi kevés jelentőséggel bír, hanem ha egy tudománytörténetileg is fontos darabot láthat, ismertethet. Ezért kettős öröm számunkra, hogy Kalmár *Lexicon Hungaricum*át most már a nyomtatvány alapján ismertethetjük. Az Országos Széchényi Könyvtár birtokába került kötetecske valójában két bibliográfiai egységet tartalmaz. Az első — amelyet esetleg két különböző nyomtatványnak is fel lehet fogni, mi azonban, minthogy az együttes megjelenítés szándékával nyomták, egyetlen egységnek tekintjük —, maga a *Lexicon Hungaricum* ama bizonyos első íve, az „A-abrakos tarisznya” s előtte ennek a *Lexicon*nak előszavából egy ugyancsak mutatónyulnak szánt részlet. (Az Eötvös Lajos által idézett cím nem a „mutatónyul szétküldött első ív tetején áll”, hanem ennek az előszó-részletnek a szövegében szerepel.) A második bibliográfiai egység pedig egy egyleveles nyomtatvány, amely szó szerint megegyezik a *Magyar Hírmondó* 1780. 70. száma utáni számozatlan levelben közölt hirdetéssel, ám teljesen más a tipográfiája és a tördelése. Ez a hirdetés 1780. augusztus 23-i dátummal hirdeti Kalmár szótárát, amint azt Lugossy szövege nyomán Eötvös leírta. Utóbbit Kalmár teljes nevével szignálta, míg az első nyomtatvány előszó-részletét csak G. K. szignóval és piros pecsétviasszal nyomott bélyegzőjével jelezte.

A nyomtatványok leírása

A 18 × 12 cm-es szedéstükrű első, ívjelzet nélküli levél eredeti mérete nem állapítható meg, mert a vékonyka kötetet a kötéskor erősen körülvágták, még a nyolcadrét mérethez képest is.

² TOLDY Ferenc: *A magyar költészet története. 2. jav. kiad.* Pest. 1867. 311.

³ KELEMEN József: *Kalmár szótártervének és szótártörödékének nyomairól.* = Nyelvtudományi Közlemények LX. (1958.) 439–446.

⁴ EÖTVÖS Lajos: *Irodalomtörténeti kalászat. I. A legelső magyar szótár.* = Vasárnapi Ujság 1870. 183.

⁵ KELEMEN: *l. m.* 441.

Csinos, liliomokból és szalagokból kombinált barokk fejléc és L. B. S. (Lectori Benevolo Salutem) köszöntés alatt következik a G. K. betűkkel és Budae 5. Maii. 1781. dátummal jelzett előszórészlet (Caput hoc est Praefatio nis ad Lexicon Hungaricum), amelyben Kalmár büszkén jelzi, hogy bemutatja „Lexicon Etymologicum”-át, amelyben csupa nagybetűkkel közli a „Primitiva”-kat, míg az ezekhez tartozó „deriuatiua”-kat és „composita”-kat ezeknek alárendeli.

Az előszó-részletet követi a lapszámmal és ívjelzettel ellátott A – a b r a k o s t a r i s z n y a ív, amelyet látva már nem csodálkozunk azon, hogy az A betű egymaga 40 ívet tett volna ki Kalmárnál. Egy példa: az ÁBAR-hoz tartozó „derivatívák” és „compsiták” száma rengeteg, pl. Ábrázni... Ábrázat-ból: Teljes szép ábrázat, Két ábrázatu, Sok ábrázatu, Festett ábrázatu, Változó ábrázatu stb. (Természetesen valamennyi külön sorban latin megfelelőjével.) Avagy Abrosz, Igen-széles (jő-széles) az-abrosza, Keskeny az-abrosza, Abroszi; abrosz', Abroszka, abroszocska, Bê-éri a-maga abroszkájával stb. Ugyancsak valamennyi nagybetűs kezdetű külön tétel, külön latin megfelelőessel.

Az ív mutatvány a készülő szótárból, amely egyébként a „-3/Abrak-” őrszóval szakad meg. Héber, sőt szír megfelelősek, etimológiák, aztán teljes szólások – mint pl. az iménti „bê-éri a-maga abroszkájával”, amely „Sua sorte contentus, a, um. 2/Parasitatur nemini. b) Parasitari nescius, a, um.” –; mindez a laikusnak is élvezet; úgy vélem azonban, a nyelvésznek inkább szívfájdalom, hogy mindössze egyetlen ível kell beérnie.

Eddig tart az első bibliográfiai egység, a szótár-mutatvány, reklám. A kolligátum második tagja a *Magyar Hirmondó* 1780. évi 70. számához tartozó melléklet szövegét tartalmazó hirdetemény. Míg a *Hirmondó* melléklete⁶ minden nyomdai cifra vagy vignetta nélküli, egyszerű tipográfiájú szöveg, addig a teljesen más tördelésű, eredeti méretében feltehetően 2° méretű *Proponitur Publico* című hirdeteményt szép allegorikus fejléc díszíti, s különböző betűtípusok teszik még díszesebbé, ahogy ez egy valódi hirdeteményhez illik. Ezt is – akárcsak a *Hirmondó* mellékletét – aláírta Kalmár György és Trattner Mátyás. Az utóbbi 1779-től a pesti Egyetemi Nyomda prefektusa volt'. Így – minden bizonnyal – az Egyetemi Nyomda termékei közé sorolhatjuk a kis kolligátum mindkét tagját: a szótár-mutatványt 1781-re, a hirdeteményt 1780-ra datálva.

A – jelenleg legalábbis – unikális kötetke a rendházak felosztásakor került állami tulajdonba, a csornai premontreiek gazdag könyvtárából, amint azt a „Csornai Prépostság könyvtára” ex libris tanúsítja. Ebbe a rendkívül jó könyvtárba Ágoston József építésszermérnök (1846–1908) gyűjteményével került. Ágostonról Szinnyei azt írja⁸, hogy könyvtára a „legritkább és legbecsesebb hazai termékekből van összegyűjtve”. Gulyás pedig közli, hogy „könyvtárát (1905.) antikváriusi kézre juttatta.”⁹ Az antikvárius a becses gyűjteményt felajánlotta megvételre a M. N. Múzeumnak, de oly túlzott árárt, hogy a múzeum kénytelen volt az ajánlat fölött napirendre térni”. Mint a *Magyar Könyvszemle* 1905. évi folyamából megtudjuk¹⁰, a Múzeum levelet is írt Ágostonnak, amelyben sajnálatát fejezte ki, amiért Ágoston „nem kísérlette meg gyűjteményét a nemzet kincsés házába elhelyezni”, ahol „daczára a kedvezőtlen pénzügyi helyzetnek” méltányos áron megvették volna, de indokolatlanul magas árat nem voltak hajlandók fizetni. Egyébként ugyanitt olvashatjuk, hogy 600 körüli hungarikumról lett volna szó. Ez a gyűjtemény került Csornára.

Ágoston könyveit „Tanulj a multból – Használd fel a jelent – Dolgozz a jövőnek.” feliratú könyvtárjegyén kívül zöld-márványos papír és drapp félvászon kötésükről is fel lehet ismerni. Az itt ismertetett vékony kötet is ebben a kötésben szerepel, bordó címkéjén aranyozás: Georg Kalmár. (Lexicon Hungaricum) Buda 1708 [!].

Ágoston is, Lugossy is ismert könyvgyűjtők voltak. Lugossy, akitől a szótártörödétek első ismertetése származik, ráadásul nyelvészkedett is¹¹, bár nyelvészeti munkáiban Kalmár neve nem fordul elő. Noha a debreceni Lugossy könyvei a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárába kerültek, a Régi Magyar Könyvtár készülő 1701–1800. évkörbe tartozó kötetében máig nem szerepelt Kalmár szótára, sem nével, sem G. K., ill. K. G. szignóval. (Érdekes, hogy sem Szinnyei, sem Petrik nem vették fel bibliográfi-

⁶ BUSA Margit: *Magyar sajtó-bibliográfia*. 1/2. 898.

⁷ *Magyar életrajzi lexikon*. 2. Bp. 1969. 911.

⁸ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. 87.

⁹ GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. 1. 278.

¹⁰ MKSz 1905. 377–378.

¹¹ SZINNYEI: *i. m.* 8. 82–86.

ájukba Kalmár szótárát, noha a *Vasárnapi Ujság* 1870. évi folyamában megjelent ismertetést mindketten olvashatták.)

Kelemen József cikkében idézi Rát Mátyást, aki a *Magyar Hírmondó* 1781. évi folyamában ír Kalmár terveiről. Kalmár zavaros szövegében — úgy tűnik — ő sem ismerte ki magát, ezért a nyelvésznek magának adja át a szót, aki szerint egy *Madjar Merkúrius* nevezetű munkának végére jár, s mindjárt utána egy *Madjar Szómadjarázóhoz* fog, továbbá egy „Zsidós Munkához-is. . . a-mellett Pünköst-előtt végre kell hajtanunk: ha Isten is úgy engedi”.¹²

Isten azonban nem engedte: Kalmárnak 1781-ben valamikor — mindenestre az Előszó-mutatvány dátuma, május 5. után — nyoma veszett.¹³

WIX GYÖRGYGNÉ — KIS ELEMÉRNÉ

Adalékok Decsy Sámuel Osmanografiájának kiadástörténetéhez. Az Új Magyar Irodalmi Lexikon Decsy-szócikkének írása közben ütköztem bele abba a problémába, hogyan viszonyul egymáshoz az *Osmanografia* két kiadása, amely igen rövid idő alatt jelent meg a 18. század végén.

Decsy Sámuel (1742–1816) sokoldalú munkásságának eme érdekes darabjáról Szinnyei életrajzgyűjteményéből még azt sem tudhatjuk meg, hogy két kiadása volt: a címléírás a tényt elkendőzi.¹ Ugyanez a helyzet Petriknél is, bár az adatok itt bőségesebbek.² A Régi Magyarországi Nyomtatványok Tárának nyilvánartatása számontartja ugyan a második kiadást, de tartalmaz egy újabb pontatlanságot: azt sugallja, hogy mindhárom kötet megjelent még egyszer, 1789-ben. A helyesbítés érdekében tehát vissza kell térnünk a kötetekhez.

Az OSZK gyűjteményében található példány egybekötve tartalmazza a mű első két kötetét. Ezek valóban egyszerre jelenhettek meg, belső címlapjuk is szinte teljesen azonos:

OSMANOGRAFIA, az az: A' TÖRÖK BIRODALOM' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári 's hadi állapottyának, és a' Magyar Királyok ellen vívelt nevezetesebb hadakozásinak summás leiráfja. DECSY SÁMUEL, FILOSOF. ÉS MEDIC. DOCT. ÉS AZ OD. FRANKFURTI KIR. TUDÓS TARSASÁG [sic!] TAGJA által. ELSŐ RÉSZ. BÉTSBEN: Nyomtatott Nemes Kurtzboeck Jósef T-s. K. Könyvnyomtató és Könyv-áros betüivel. MDCCLXXXVIII.

A második kötet csak annyiban tér el ettől az idézett címlaptól, hogy „ELSŐ RÉSZ” helyett „MÁSODIK RÉSZ” szerepel benne. A két kötet szoros összetartozását az is bizonyítja, hogy előszót csak az első részhez fűzött Decsy, a másodikhoz nem. Ebben az „Elő-járó Befzéd”-ben utal arra, hogy munkája még nem fejeződött be a megjelent két kötettel: „E' végre az egész munkát három részre osztottam fel [. . .]. A' harmadik és utolsó részben, mellynek iráfjában még most vagyok foglalatos, [. . .]” — itt aztán röviden összefoglalja a harmadik kötet tematikáját (6. l. rectó). Tehát az előszó megfogalmazásának idején („Írtam Bétsben Sz. András havának [November — Sz. M.] VIII. napján, MDCCLXXXVIII. éjztendőben” — 8. l. rectó) még nem volt kész a harmadik kötet.

Ez a kötet 1789-ben jelent meg, gyakorlatilag ugyanolyan belső címlappal, mint az első kettő. Ám az értelemserű változtatások mellett van egy-két olyan apró változás, amelynek jelentőséget lehet majd tulajdonítani:

OSMANOGRAFIA, az az: A' TÖRÖK BIRODALOM' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári, 's hadi állapottyának, és a' Magyar Királyok ellen vívelt nevezetesebb hadakozásainak summás leiráfja. DECSY SÁMUEL, FILOSOF. ÉS MEDIC. DOCT. ÉS AZ OD. FRANKFURTI KIR.

¹² Magyar Hírmondó 1781. 145.

¹³ SZINNYEI: i. m. 5. 877–879.

¹ *Osmanografia, az az A török birodalom természeti, erkölcsi, egyházi, polgári s hadi állapottyának, és a magyar királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leirása.* Bécs, 1788–89. Három rész, két térképpel. In: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II.* Bp. 1893. 732.

² *Osmanografia, az az A török birodalom természeti, erkölcsi, egyházi, polgári s hadi állapottyának, és a magyar királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leirása.* 3 rész (8-r. 8 lev., 378 l. és 11 lev.; 442 l., 12 lev. és 1 térkép; 4 lev., 772 l., 7 lev. és 1 térkép) Bétsben, 1788–89. Ny. ns. Kurzbeck Jósef bet. In: PETRIK Géza: *Bibl. Hung. 1712–1860. I/2.* 510.

TUDÓS TÁRSASÁGNAK TAGJA ÁLTAL. HARMADIK RÉSZ. BÉTSBEN. Nyomtatott Nemes KURZBECK JÓSEF T. K. Könyv-nyomtató és Könyv-áros betüivel. MDCCLXXXIX.

Mivel külön jelent meg, külön előszava is van. Itt (2.1.) Decsy kimondja, hogy ez a rész mintegy hozzá van ragasztva az első kettőhöz:

Nem annyira azért ragasztottam a' Magyar és Török Nemzet közt eleitől-fogva történt Hada-kozáfoknak historiáját az *Osmanografiához*, hogy az *Osmanok*nak természet'i 's erköl'tsi tulajdon-*fája* az abban elő-forduló példák által-is meg-mutattasson; hanem inkább azért, hogy abból az *Osmani Birodalom*nak Európában való kezdete, erőszakos terjedése, 's öregbedése, és egyszerűsmind a' Magyar Nemzetnek példás vitézfége ki-tündököllyön, és régen el-húnyt vitéz *Őjaink*nek hamva a' feledékenyfének sírjából fel-támadván, szüntelen szemeink előtt forogjon.

Az „Elő-járó beszéd” dátuma itt is fel van tüntetve. „Irtam *Bétsben* sz. Mihály Havának [Szeptember – Sz. M.] XXIV.-dik napján, MDCCLXXXIX. efsztendőben.” (4. l. verso).

A második kiadás esetében az első áruklodó mozzanat a megjelenés éve: 1789. A harmadik kötet ugyanis csak ekkor jelent meg először. Az első kötet második kiadásának belső címlapja majdnem azonos az első kiadásával — nyilván ebben szerepet játszott a tipográfus azonos volta is:

OSMANOGRAFIA, az az A' TÖRÖK BIRODALOM' természet'i, erköl'tsi, egy-házi, polgári, 's hadi állapotjának, és a' Magyar Királyok ellen vívelt nevezete'főbb hadakozásainak summás le-iráfja. DECSY SÁMUEL, FILOSOF. ÉS MEDIC. DOCT. ÉS AZ OD. FRANKFURTI KIR. TU-DÓS TÁRSASÁGNAK TAGJA ÁLTAL. ELSŐ RÉSZ. Második, és imitt amott meg-jobbított ki-adás. BÉTSBEN. Nyomtatott Nemes KURZBECK JÓSEF T. K. Könyv-nyomtató és Könyv-áros betüivel. MDCCLXXXIX.

A második kötet második kiadásának belső címlapja betű szerint ugyanez, csak MÁSODIK RÉSZ szerepel az ELSŐ RÉSZ helyett. S itt lesz jelentősége azoknak az apróságoknak, amelyekre a harmadik kötet kapcsán utaltam. Ha ugyanis összevetjük a belső címlapokat, azt tapasztaljuk, hogy a harmadik köteté a második kiadású első és második kötettel egyezik meg: itt is, ott is KURZBECK névalak szerepel. Ez pedig már arra mutat, hogy ezek a kötetek egymás után és egymás közvetlen közelében készültek el.

A második kiadáshoz Decsy külön előszót is csatolt. Ezt az első kötet élére helyezte, de újra nyomatta a régi bevezetést is. A második kötetnek ezúttal sincs külön bevezetése, az előszó itt szintén mindkét kötetre, sőt az egész újrakiadásra vonatkozik. A címe ugyanis: „A MASODIK [sic!] KI-ADÁSNAK elő-járó beszédje”. Decsy itt is pontosan datálja a bevezetést: „Irtam Bétsben, Kis-Affszony havának [Augusztus – Sz. M.] XV. napján, MDCCLXXXIX. efsztendőben”. (5. l. recto) Hogyha a dátumokat elkezdjük vizsgálni, akkor rendkívül feltűnő, milyen közeliek az időpontok a harmadik kötet megjelenés és az első két kötet második kiadása esetében. Az eddigiek alapján erre egy magyarázat lehetséges.

1788-ban megjelent az *Osmanografia* első kötete, valamikor november 8. után. Ekkor még Decsy dolgozott az előszóban is megígért harmadik kötetten. Mivel a harmadik kötet csak a következő évben jöhetett ki a sajtó alól, s mivel az *Osmanografia* kiadása jó üzletnek bizonyult, az első két kötetet még egyszer megjelentették. Ehhez a második kiadáshoz Decsy 1789. augusztus 15-i dátummal új előszót írt. Röviddel ezután megjelent a harmadik kötet is, hiszen ez az újrakiadáshoz volt időzítve: a könyv előszavának dátuma 1789. szeptember 25. E kötet második kiadására azonban már nem volt szükség, aligha lehetett volna eladni. A siker így is szokatlanul nagy nak mondható. Decsy Sámuel ennek tudatában így kezdi „A MASODIK [sic!] KI-ADÁSNAK elő-járó beszédjé”-t (2. l.):

Egyedül a szerentfének, és nemzetünk' magyar tudományokhoz naponként öregbedő ditséretes indulatjának tulajdonitom, hogy é [!] tfekeély szorgalmatosságomnak gyümöltje, egy efsztendőnek el-folyáfa alatt kéttzer ment-be' a' könyv-fajttóba. Vajha elmémnek érettebb gyümöltfével kedveskedhettem volna a' Hazának!

Azoknak kedvéért, kik az elő fajtólásból nem részesülhetvén, engemet annak újbanni ki-adáfa szüntelenferkengettek, kívántam azt másodszor-is, és egy kevesé meg-jobbítva ki botfá-tani.

Sajnos nincsenek adataim arról, hogy miképpen viszonyul a második kiadású két kötet példányszáma a harmadik kötetéhez. Ám Decsy szavai is megerősítik, hogy az *Osmanografia* így rekonstruált kiadástörténete jelentős 18. századi könyvsikerről árulkodik.

SZILÁGYI MÁRTON

Miller Jakab Ferdinánd levelesládájából. A számtalan levélíró közül, aki Millerrel levelezésben állt, ezúttal Ráth Máttyás, Schedius Lajos, Diószegi Sámuel és Szaitz Leó leveleit közöljük. (A { } közé tett szavakat a levélíró áthúzta.) Valamennyi levél az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában, a Quart. lat. 781. sz. „Commercium litterarium”, ill. az 5. Oct. Lat. jelzetű fondban található.

Rát Máttyás alábbi levele sokban hasonlít Schedius első leveléhez: mindketten Miller támogatását kéri tervezett lapjuk megindításához.

1. Rát Máttyás levele

„Pázmány és Szenczi Molnár Albert kora óta egy hazafi sem tett többet a magyar nyelv és kultúra gyarapítására, mint Ráth a Magyar Hírmondó által” – írta Kazinczy az első magyar hírlapíróról¹. Alábbi levelét németországi – főként a göttingai egyetemen végzett – tanulmányai után írta, amikor már letelepedett Pozsonyban, és a hírlap megindításának terve foglalkoztatta. Elhatározásában döntő szerepet játszott annak tudata, hogy a magyar nyelv parlagon hever és az újságok idegen nyelven jelennek meg. A levélben említett Patzkó Ágoston nyomdász írta meg a kérvényt Mária Teréziához a lap engedélyezéséért². A folyóirat működtetéséhez támogatásra szorul, – egyelőre még munkatársai sincsenek. Az anyag egy részéhez – főleg a külpolitikai jellegűhöz – Miller segítségét kéri.

Ad Jacob de Miller auctor Ephemeridum Hirmondó
Wohlgebornern

Hochzuverehrender Herr Professor

Es war für mich ein ausnehmendes Vergnügen und ich hielt es für die grösste Ehre, den Beifall so einsichtsvoller Männer, wie Sie und die übrigen Herren Subskribenten in Grosswardin[!] sind, zu meiner gutgemeinten Unternehmung zu erhalten, und aus dem an Herrn Patzkó geschriebenen Brief zu vernehmen. Was ich in der Anzeige diesfalls geschrieben, das gehet Sie wirklich hauptsächlich und insbesondere an. Sie können demnach auch an meinen schuldigsten Dank, den ich darinnern den rechtschaffenen Patrioten abgestattet, vorzugsweise Anspruch machen – Sie, sage ich und Ihre ehrwürdige Herren Collegen. Ihren Antrag, den Sie mir zum Briefwechsel gemacht, nehme ich auch besonders mit aller ersinnlichen Ehrerbietung und Danksagung an; ja ich erbielte mich, dafür, eins oder da ander von den auswärtigen politischen und gelehrten Blättern, nach dem von mir gemachten Gebrauch inderzeit ohnentgeltlich an Sie zu übermachen. Ich bedarf desto mehr einer Unterstützung, ie gemeinnütziger, ie schwerer meine Unternehmung ist, dazu ich doch keinen einzigen Mitarbeiter habe. Ich tröste mich aber damit:

– Nem tud a munka lehetlenséget, / Nem nyújthat semmi út olyan erősséget, / Akarat munkával vetvén szövetséget / Amellyen nem vehet győzedelmességet. s.a.t. / (Gyöngyösi.)

Ich muss machen, dass alle HH. Subskribenten bald Avertissements bekommen. Sonst würde ich mehr schreiben. – Ihren Brief, der eine geschwindere Antwort verdient, konnte ich nicht eher beantworten, weil ich nichts zuverlässiges von dem Erfolge meiner Sache bis jetzt wissen konnte. Ich empfehle mich Ihnen und Ihrer Freunde Gewogenheit und bin mit der schuldigsten Hochachtung Ihr gehorsamster Diener

Pressb[ur]g d. 19 Nov 1779.

Matthias Rath
(Comm. litt. I. 4 AB.)

¹ KUSZÁK István: *Ráth Máttyás, az első magyar hírlapíró*. Győr. 1940. 6. Uo.

2. Schedius levelei

Az *Uránia* baráti köre híres esztétájának, Schedius Lajosnak – 1799 és 1816 között – Millerhez írt különböző terjedelmű levelei nyomon követik a Magyar Tudós Társaság megalakulásának eseményeit. Meglepő, hogy a felvilágosodott, sőt szabadkőműves Schediust milyen szoros barátság fűzte a konzervatív, aulikus Millerhez. Kapcsolatuk meghittebbé válását mutatja, hogy 1806-tól az utolsó három levélben a magázást a tegezés váltja fel.

Schedius – göttingai tanulmányai után – már a pesti egyetem esztétikai tanszékének professzora; ezt a tanszéket az erősödő abszolutista reakció ellenére kapta meg³. Állását a Martinovics-összeesküvés leplezése után kivégzett Óz Pálhoz fűződő barátságja miatti támadások ellenére is megtartotta, a nádor közbelépésére.⁴

Az 1799. február 21-én írt levélben nemcsak a német mintára szerkesztett *Literarische Anzeiger für Ungarn* számára, hanem készülő életrajzi lexikona számára is kér Millertől adatokat. (Ez a lexikon – mint ismeretes – 61 lapnyi terjedelemben kéziratban maradt⁵.)

Az 1804. március 2-án keltezett levélből látható, hogy mennyire szívügye még mindig a magyar irodalom érdekében kifejtett első működési területe, a gr. Ráday Pál-féle színtársulat tevékenysége, amelynek előadására egy dalt szerez.

Az 1806-ban kelt levelet Millerhez a temesvári erődből írta. Nem sikerült kideríteni, miért tartózkodott ott (feltehetően nem fogolyként).

A Tudós Társaság tervét először 1802. március 19-én írt levelében fektette le; a régebbi, az általános műveltség előmozdítására törekvő tervektől eltérően Schedius és társai a szaktudományok művelését helyezték előtérbe⁶.

a)

Hochedelgebohrner Herr,

Hochzuverehrender Herr Professor!

Ihre menschenfreundliche edle Bercitwilligkeit, mit welcher Sie uns in der Unterstützung unsres literär. Unternehmens zuvorzukömen die Güte haben, fordert mich allerdings mächtig auf, Ihnen auch von meiner Seite den verbindlichsten Dank abzustatten. Wie unendlich angenehm wäre es mir, wenn ich Ihre gelehrten und für meine Zwecke gewiß äußerst wichtigen Beyträge, auch sowohl für meine *literarischen Anzeiger*, als auch für meine *Biographien der Gelehrten u. Schriftsteller unsres Vaterlandes* hoffen dürfte. Je mehr ich bisher angestanden habe Ihnen mit dergleichen Ansuchen und Aufforderungen bey Ihnen vielfältigen bekañten Geschäften, lästig zu fallen, desto mehr freue ich mich jetzt, daß diese meine Bedenklichkeiten durch das liberale und edelmüthige Anerbieten von Ihrer Seite, gehoben worden sind. Ich ersuche Sie daher, hochzuverehrender Herr Professor, inständigst, bey Ihrer bekannten Thätigkeit und Liebe für vaterländische Literatur, mir auch von der Seite gütigst behilflich zu seyn, welche die wiessenschaftliche und gelehrte Kultur unsres Vaterlandes betrifft. Die ehrenvolle Stelle, welche Sie sich bereits durch Ihre der Welt bekañt gemachte Schriften unter den Literatoren Ungarns erworben haben, giebt mir den sichersten Grund zu hoffen, daß Beyträge von Ihrer Hand, Sie mögen nun in *Recensionen* vaterländ. Werke, oder in *kurzen Aufsätzen* über Gegenstände unser Vaterland betreffend bestehen, dem In- und Ausland gewiß allzeit angenehm seyn werden. — Indessen wollen wir Ihnen mit einem Exemplare der hiesigen Zeit[un]g, sam̄t dem liter. Anzeiger, dienen, und ersuchen Sie dieselbe bey Gelegenheit auch weiter bekannt zu machen.

³ FRIED, István: *Funktion und Möglichkeiten einer deutschsprachigen Zeitschrift in Ungarn*. In: *Zeitschriften und Zeitungen des 18. und 19. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*. Berlin, 1986. 142.

⁴ DOROMBY Karola: *Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő*. Bp. 1933. 34–35. — Ugyanő hivatkozik arra a Millerhez írt – alább közölt – levelére, amelyben a Tudós Társaság tervét ismertette.

⁵ Uo. 46.

Uo. 59–60.

Ich bin mit der ausgezeichnetesten Hochachtung hochzuverehrender Herr Professor
Anno
Pest, d. 21. febr. 1799.

ergebenster Diener
Ludwig v. Schedius
(*Comm. litt. I. 157–158. fv.*)

b)

Hochzuverehrender Freund!

Die edelmüthige Bereitwilligkeit, womit Sie alle zum Besten des Vaterlandes abzweckende Anstalten unterstützen, zeugt allerdings von dem wahrhaft großen und aufgeklärten Patriotismus, der Sie beseelt. Wie sehr freue ich mich, ein Werk unternommen zu haben, das mir Gelegenheit verschafft, mich mit so vorlaufflichen Männern meines Vaterlandes zu verbinden. Um den vielfältigen Stoff, der mir von allen Seiten Ungarns jetzt zuströmt, besser benutzen, und schneller dem literär. Publicum mittheilen zu können, habe ich mich entschlossen, außer dem Literär. Anzeiger, auch noch ein *Journal von und für Ungarn*, mit dem Anfange künftigen Jahres herauszugeben, wozu ich mir nun auf Ihre fernere Mitwirkung und freundschaftliche Hilfe erbitte. Es wird sich vorzüglich auf *Geschichte, Geographie* u. *Naturkunde von Ungarn* erstrecken. —

Ihre mir übersandten Beyträge sind mir äußerst willkommen gewesen, und bey dem innern Gehalte derselben, werden (die)sie ein schöner Zuwachs zur richtigern Kenntniss der Gelehrten und politischen Geschichte unsres Vaterlandes seyn. Ich stette Ihnen also dafür sowohl für mich, als auch im Namen des Publicums den verbindlichsten Dank ab.

Von den verlangten Bücher folgt hier 1. Windisch Geogr. v. Siebenbürgen.⁷
2. Maßkatalog v. 1799.

Ich habe Ihnen beydes, nach Verlangen, gebunden geschickt. Wäre das 1te Buch nicht bey mir auf Verweisung für jemand Andern, so würde ich mir ein Vergnügen daraus machen, Ihnen damit zu dienen. So kostet es aber in Cruda, nach dem Auftrag den ich habe, 1 f. 15 kr. — Das übrige sehen Sie, als einen kleinen Beweis an, wie gerne ich Ihnen gefällig seyn möchte, wenn ich es mehr im Stande wäre zu thun.

Wegen der Bibliothek der Theater Stücke sind bereits alle Anstalten getroffen Werke, um dieselbe Ihnen zu übersenden. Nur weiss ich nicht, ob der *Catalog* den man davon jetzt etwas genauer macht, und der natürlich statt des (Recepi)Empfang Scheines unterschrieben werden muß, fertig ist, da ich schon seit 10. Tagen, mit Hn Vice Grafen v. Sz. Királyi nicht habe sprechen können, deñ heute ist wieder mein erster Tag, wo ich ausgehn darf, da mich einige Zeit hindurch eine kleine Unpäßlichkeit zu Hause hielt. — Auch wird es natürlich am besten seyn, weñ Ihre Direction Gelegenheiten erweisen wird, diese Bücher nach GWARDIN [!] zu transportiren, indem dieselben unseren [!] Listen füllen werden. —

Leben Sie wohl und würdigen Sie ferner Ihren literärischen Beyträge, so wie Ihrer Freundschaft

Ihrer
Pest, d. 15. May 1799.

ergebener Freund
Ludwig v. Schedius
(*Comm. litt. I. 159–160.*)

⁷ WINDISCH Károly Gottlieb (1725. jan. 28.–1793. márc. 30): W. János Theofil orvosdoktor fia, Schedius apósa. Több külföldi tudós társaság tagja, 1768-ban városi tanácsos, 1770-ben kapitány, majd polgármester. Sokat fáradozott egy pozsonyi tudós társaság létesítésén. Ő szerkesztette 1764-től kezdve a *Pressburger Zeitungot*. Több történelmi és földrajzi tanulmányt tett közzé. Szóban forgó műve: *Geographie des Grossfürstenhaus Siebenbürgen*. Pressburg, 1790. (SZINNYEI: *Magyar írók...* XIV 1574–1575.)

c)

Pesth, d. 19. März 1802.

Theurer, hochgeschätzter Freund!

Sie sind uns recht echapirt! Dafür schicke ich Ihnen nun einen andren guten Freund auf den Hals, den ich Ihrem Wohl-wollen empfehle. Es ist wirklich ein gutmüthiger und talentvoller junger Mann, der Ihre literärische und freundschaftliche Pflege verdient. —

An dem Aufsätze über Georg Rósa⁸ wird eben jetzt im dritten Bogen des zweyten Heftes meiner Zeitschrift gedruckt. Die ungr. Literatoren werden Ihnen gewiß für diesen schönen Beytrag Dank weisen. Zu Ende dieses Monats wird hoffentlich der [!] zweyte Heft ganz fertig werden.

Nun muß ich Ihnen noch eine wichtige literär. Neuigkeit berichten, die aber noch nicht ins grosse Publicum gehört, bis wir unserer Sache ganz gewiß sind. Aber Ihnen, als unsrem vertrautern Bruder in der Minerva müssen wir es offenbaren, damit Sie zur Begründung der Sache auch das Ihrige beytragen können. — Wir haben nämlich *hier* eine gelehrte Gesellschaft gestiftet für Naturkunde, Ökonomie und Medizin. Der Palatin ist bereits seit dem 6ten März Protector derselben und seit dem 14ten ist Graf Joseph Eszterházy Praeses davon. Unsere[Plan] Einrichtung werden Sie aus beyliegendem Plane ersehen. *Schraud* ist Director; ich bin ViceDirector; *Kietabel* ist erster Sekretär; *Kultsár* zweyter Sekretär.⁹ — Wir haben bereits für die erste Einrichtung 600 f.; und auch von jährlichen Einkünften 600 f. durch Obligationen versichert. — Beyliegenden Plan müssen Sie sonst Niemande noch mittheilen, als denjenigen, von denen Sie hoffen *Beyträge an Geld* für die Gründung und die Erhaltung der Gesellsch. zu erhalten. — Im Julius halten wir unsere erste Sitzung, worin wir die *hiesigen beysitzenden* Mitglieder erwählen, und im *November* werden die *auswärtigen correspondierenden* Mitglieder gewählt.

Ihrem Eifer für die Belassung unserer Literatur darf ich die Nützlichkeit einer solchen Gesellschaft nicht erst fühlbar machen. Wir hoffen ganz auf Ihre, durch eigen Einsicht und Überzeugung begründete Theilnahme an unserer Unternehmung. Auch Sie werden uns *Wohlthäter* und *Stifter* verschaffen.

Leben Sie recht wohl, herzlich gegrüsst von Ihrem

Freunde
Schedius

(Comm. litt. I. 200–201.)

⁸ *Etwas über Paul Rósa einen ungarischen Gelehrten des XVI. Jahrhunderts.* = Zeitschrift von und für Ungarn. 1802. (SZINNYEI: i. m. 1418.) Úgy látszik, Schedius tévedett a keresztnévben.

⁹ Schraud Ferenc (Pest 1761. május 14. — Vasvár 1806. márc. 18.): filozófus és orvosdoktor, egyetemi tanár (19 éves korában nyerte el az orvosdoktori oklevelet). Van Swieten, a bécsi udvari könyvtár igazgatójának rábeszélésére kezdett az orvostudománnyal foglalkozni. Előbb Szegeden gyakorló orvos, majd 1790-ben Csongrád és Csanád megye főorvosa; 1794-től a pesti egyetemen az elméleti orvostan tanára, 1802-től országos főorvos. Nagy érdemeket szerzett az 1803-i dél-magyarországi skorbut-járvány és a dalmáciai és isztriai sárgaláz elfojtása, valamint a kuruzslás megszüntetése, a sebészet intézményesítése, és a tehén-himlőoltás behozatala körül. Számos tanulmánya jelent meg. (SZINNYEI: i. m. XII. 586–589.) — Esterházy József (galánthai, gróf) (1760–1830 k.): cs. kir. kamarás, v. b. t. tanácsos, főispán. Nyomtatásban megjelent Sátoraljaújhely tisztújítása alkalmából, Zemplén vármegye főispánjának elnöklése alatt mondott beszéde: Sárospatak, 1820. (SZINNYEI: i. m. II. 1450.) — Kultsár István (1760–1828): irodalomszervező, a *Hazai Tudósítások* c. folyóirat alapítója (1806), a magyar nyelv és kultúra buzgó apostola. A Magyar Tudós Társaság alapítására tízezer forintot adományozott. A színészetet is hathatósan támogatta. — Kitaibel Pál (1757–1817): botanikus, kémikus, zoológus, egyetemi tanár.

d)

Hochzuverehrender Freund!

Eben bietet mir Baron Veselényi seine Dienste an, wenn ich etwas nach Preß[ur]g zu bestellen hätte; und ich benutze gleich diese Gelegenheit Ihnen einige Nachricht über unsere Gesellschaft zu ertheilen.

Mit dem Hn. Grafen Eszterházy, unsrem Präsidenten, habe ich noch den Tag vor seiner Abreise von hier gesprochen, und demselben gemeldet, daß wir Sie zu unsrem Chargé d'Affaire, in Preß[ur]g ernannt hätten, um ihn die Correspondenz und Verbindung mit uns zu erleichtern. Er war damit sehr zufrieden, um desto mehr, da er Sie auch persönlich kennt u. schätzt.

Gegenwärtig sind wir im Begriff um die Confirmation unserer Gesellsch[äft] bey Sr. Majestät einzuschreiben. Graf Eszterházy ist mit uns d'accord, und hat uns den Weg vorgezeichnet, den wir hiebey zu gehen haben. Wir hätten das dazu bestimmte Memorial bereits durch diese Gelegenheit dem Hn. Grafen überschickt, wenn wir nicht mit unserer Deliberation und Unterschrift gewartet hätten, bis *Schraud* zurückköm[t]; und wirklich ist er auch bereits *heute* um Mittag von Wien zurückgekommen. Morgen um 10 Uhr Vorhmitag haben wir also Sitzung und übermorgen expedire ich alles.

Vom Landtage hören wir bisher gar nichts. — Das [!] Neutrauer, Trentsiner, Arwer u. andere Comitae sollen gedruckte Repraesenta[tionen] dem Kaiser überschickt haben, (wegen)um die Nothwendigkeit der Translation der Universität nach Tyrnau zu beweisen. Wenn Sie so ein gedrucktes Exemplar erhalten können, so bitte ich mir dasselbe eiligst zuzusenden.

Hier ist jetzt ein Hofschauspieler von Wien, H. Nouseul, der mit seiner Frau und zwey Töchtern *ungrische Melodramen* aufzuführen gedenkt, wie er sie bereits in Raab, Gran, Waitzen, Papa, mit vielem Beyfall producirt [!] hat.¹⁰

Leben Sie recht zufrieden mit allen Umständen des Landtages und gedenken Sie fleissig Ihres

ergebenen Freundes
Ludwig Schedius

Pesth, d. 9. May 1802.

(Comm. litt. I. 202.)

e)

Hochzuverehrender Freund!

Die physikalisch ökonomische gelehrte Gesellschaft ist hoch erfreut darüber, dass Sie meine Bitte so gefällig gewährt haben, (der uns)die Stelle unseres Chargé d'Affaires in Preßburg während des Landtages anzunehmen. Ich habe den Auftrag erhalten, im Namen der Gesellsch. Ihnen für diese Bereitwilligkeit zu danken, und Sie davon zu versichern, daß wir nie Ihre Verdienste um die Gründung und Verbreitung der Ges. vergessen werden.

Der wichtigste Schritt zur völligen Stiftung der Ges. ist nun geschehen; wir erwarten mit Sehnsucht die Folgen davon. Wir haben nämlich bereits dem Grafen Eszterházy, nach der mit ihm getroffenen Verabredung, die Bittschrift an Sn. Maj. von uns allen unterschrieben eingesandt, worin wir um die könig[lich]e Bewilligung und Bestättigung der Gesellsch. ausdrücklich ansuchen. Haben Sie nun die Güte nachzuforschen oder überhaupt zu erfahren, was die Sache für einen Gang genömen habe, und was wir also zu erwarten, oder vielleicht noch zu thun haben. Beyliegenden Brief werden Sie die Freundschaft haben, dem Herrn Grafen zu übergeben, und bey der Gelegenheit das Weitere zu erfahren.

¹⁰ Nouseul János József (1742–1821): a bécsi Hoftheater színésze. A levél nem említi, hogy ugyaneben az évben már Pozsonyban is játszott magyarul. Pápai fellépéséről, ahol szintén ötödmagával játszott, a *Magyar Kurír* számolt be (1802. 41. 1.). Kiemelte, mennyire bámultak a nézők, hogy játékkukat alkalmazni tudták a nyelvhez, amelyet nem értenek. (SCHÖPFLIN Aladár: *Színművészeti lexikon*. Bp. é. n. III. 378.; PUKÁNSZKY-KADÁR, Jolántha: *Geschichte des deutschen Theaters in Ungarn. Band. I.* München, 1933. 125.)

Von dem Landtage oder besser Reichstage haben wir außer den in dem Wiener Diarium enthaltenen Nachrichten, nur noch das gehört, daß einige wegen des Vortrags in der ungrischen Sprache sich stark verwundet haben; man will also die Landessprache nicht goutiren. —

Was bisher in Ungarn durch Ungarn einst ausgeführt werden konnte, das wird jetzt zu unserer Beschämung ein deutscher bewirken. Nouseul, ein Hofschauspieler von Wien, hat in Raab, Totik, Papa, Komorn, Waizen, ungarische Melodramen mit 6 andren Personen seines Gefolges aufgeführt und allenthalben ungemein Viel Lob und Beifall eingeerntet. Aber in Pesth und Ofen erlauben ihm die Directoren des Theaters nicht, auf dem Theater aufzutreten; er muß ein Winkeltheater im Hackersaal u. dgl. aufrichten, um für die Nation in ihrer Sprache zu spielen. —

Haben Sie die pièce vom *Hofrath* Izdenczy (sie ist vom J. 1777, aber jetzt gedrückt) über das Contributionssystem in Ungarn gelesen?¹¹ und die Memoria Leopoldi II apud Hungaros? Giebt es sonst keine literärische Landtags Producte?

Die Propositiones regias werden Sie uns doch bald mittheilen? — Leben Sie wohl und vernügt, dieses wünscht

Ihr

wahrer Freund
Ludwig Schedius

Pesth, d. 16. May 1802.

(Comm. litt. I. 204.)

f)

Lieber Freund!

Alle Guten freuen sich über ihre Erneuerung zum *ersten* National-Bibliothekar von Ungarn. Wie sehr ich mich darüber freue, darf ich Ihnen nicht erst sagen; für meine literärische Unternehmungen hätte ja nichts günstigeres geschehen können. Ich hoffe, Sie werden gar nicht säumen, hieher zu kommen, um Ihr Amt anzutreten. Vielleicht trifft Sie auch mein Brief nicht mehr an: daher habe ich denselben nicht unmittelbar an Sie geschickt. — Hier wollen wir recht tüchtig für die vaterländische Literatur arbeiten.

Ihren launigten Brief v. 29. Nov. habe ich erhalten, aber eben an dem Tage, als ich hörte, daß man Sie bereits ad capessendum munus Praefecti bibl. Na[tionalis] berufen habe, wo ich also zweifelte Ihnen mehr etwa nach GWardein schreiben zu können. Indessen da ich eben an Tertina¹² schreibe, u. Sie noch nicht angekommen sind, so kann ich ja dieses Briefchen beyschließen. — Kommen Sie lieber bald selbst zu uns, damit wir uns ausplaudern können. Indessen aber viel Glück und Gesundheit auf die Reise, wünscht

Ihnen

Ihr

Pesth, d. 18. Decemb. 1802.

wahrer Freund

LS.

(Comm. litt. I. 208.)

¹¹ IZDENCZY József, br. (Zboró 1724 k. — Bécs 1811): a m. kir. udv. kancelláriusa, államminiszter, Barkóczy Ferenc érsek titkára. 1758-ban Károly főherceget (II. József öccsét) magyarra tanította. 1761-ben a m. kir. kancelláriánál fogalmazó, 1763-ban protokollista, majd udvari titoknok. 1774-ben Mária Terézia tudományos tanácsossá nevezte ki, II. József pedig a magyar ügyek államtanácsosává. Több jogi és politikai tanulmányt írt. Szóban forgó műve: *Unmassgebliche Gedanken über das dermalen im königliche Hungarn bestehende Contributions-System*. Wien, 1802. (Megj. SCHEDIUS folyóiratában: *Zeitschrift von und für Ungern* 1802. I. és GRELLMANN, Stalist: *Aufklärungen*. B. III. Göttingen, 1805. SZINNYEI: *i. m.* V. 239–42.) A Magyar Tudós Társaság terve, a Staatsratban éppen Izdenczy magyarellenes állásfoglalása miatt akadt meg. (Vö.: DOROMBY: *i. m.* 62.)

¹² Tertina Mihály (Eperjes 1750 k. — Gyula 1800): papnövendék, majd tanár. A jénai mineralógiai társaság, a római és a tridenti akadémia, valamint az erlangeni szépművészeti társaság tagja. Több költeményt írt latinul. Szorgalmas munkatársa Schedius *Zeitschriftjének*; számos levelet írt Millernek. (SZINNYEI: *i. m.* XV. 43–47.)

g)

Lieber Freund!

Gestern arbeitete ich den ganzen Tag bis kurz vor der Zeit, wo du mich besuchtest, wo ich in einem nothwendigen Geschäft ausgehn mußte. Du wünschest, (zu) oder vielmehr Sn. Exc. wünschen zu wissen, wann die Cantate fertig wird? Hätte ich vor 2 Wochen dazu anfangen können, wie der Antrag war, so wäre sie schon fertig; jetzt aber wo ich mit Repetitionen, Tentaminibus, Examinibus, Zeitschrift u. andern unaufschiebbaren Geschäften bestürmt bin, also nothwendig mehr zerstreut seyn muß, als sonst, ist es zehnfach schwerer meine Arbeit zu vollenden, die ein sehr gesammeltes Gemüth erfordert. Außerdem kañ ich ja nichts versprechen, bey einer Arbeit, die von der freyen Stimung des Gemüthes abhängt; wie kañ ich da sagen, heute oder morgen wird (es) sie fertig? — Du sagst, die Sängerinnen fürchten, mit dem Einstudieren nicht fertig zu werden! Wenn diese aber, die nur vom Blatte wegzusingen haben, zu wenig Zeit (dazu) zu haben fürchten, was soll der Dichter erst besorgen, der das Werk (erst) ausarbeiten muß, und noch dazu unter einem solchen vielfachen Gesang als hier, wo man sich nach Musik richten muß.

Hat Sn. Exc. den Prof. Revay¹³ wegen der Übersetzung schon angesprochen? Ich fürchte am Ende, weñ er es zu spät erfährt, so verweigert er ganz die Arbeit.
2. März 1804.

Schedius

(Comm. litt. III. 100.)

h)

Lieber Freund!

Da die Versendung der Hefte des gegenwärtigen Jahrganges nur allein vom Verlager abhängt, und er dieselben ohne Vorauszahlung nicht abgiebt, so kann ich dem Simonchich dieselbe nicht eher schicken, bis der Prenumerationsbetrag für dieses Jahr erlegt wird.

Schedius

[Keltezés nélkül; valosznuleg 1805-bol.]

(Comm. litt. IV. 136.)

i)

Lieber, theurer Freund!

Dein freundschaftliches Schreiben aus den traurigen Festungswerken von Temeswar hat mich so herzlich erfreut, dañ ich dir zur Belohnung diese gute Gelegenheit abgewartet habe, durch die ich antworte, um dir das Postgeld zu ersparen. —

Der Nagybajtser Pfarrer hat mir das Nämliche geschrieben, was du mir aus seinem Briefe an dich gemeldet hast. Indessen hat es mit der Herausnahme des Geldes von deiner Frau so lange Zeit, bis er auf den Markt selbst kömmt; so wie auch dann nur Gelegenheit seyn wird, auch alle [?] übrigen Preiswerbner ihre erhaltene Preise zu übersenden. — Deine Abhandlung wird auch mit den übrigen nur zugleich erscheinen können; denn wir sind ja durch die sonderbaren Ereignisse und Verwirrungen der letzten Monate in allem verhindert worden. Wer hätte wohl damals an solche Arbeiten denken können? Ich war noch dazu mit andren Geschäften geplagt, welche auf die kritischen Zeitläufte Bezug hatten. Mehrere Aufsätze und Arbeiten für Sn Hoheit den Palatin mutte ich übernehmen, die mir ungemein viele Zeit raubten, weil ich gewöhnlich auch den Druck und die Expedition derselben zu besorgen hatte.

Wir bekommen wieder eine neue wichtige Preisfrage, die auf höherer Veranlassung mir eben gestern zur Ankündigung d[urc]h die Zeitung übergeben wurde. Nämlich: „Wie kañ eine solche

¹³ Revay Miklos ekkor mar — 1802 ota — a pesti egyetem magyar tanszekenek vezetoje. Ugy latszik, hozza fordultak, mint szakteknintelyhez. A *Magyar Hirmondo* 1800. februar 28-i (287.) szama beszamol ar-rol, hogy akkor, tehát negy evvel korabban, februar 18-an egy jelmezbalon negy enekes eloadta Schedius dalat.

gelehrte Gesellschaft in Ungarn errichtet [!] werden, welche nicht nur die ungrische Sprache u. inländ. literär. Kultur befördern, sondern auch die ausländische Literatur im Lande, zum Vortheil derselben, erbreiten sollte? Es müssen überhaupt ihre Errichtung, Gegenstände, Arbeiten, ihr Fonds, u. ihr Verhältnis zum Staat, und nützliche Folgen auseinander gesetzt werden." — Der Eintritt Preis ist 200 Fl., das Accessit 100 Fl; welche beydes wieder bey der Depositit werden soll.

Der Friede hat uns nun schon angefangen zu beglücken, und vielleicht wird er dauerhafter seyn, als manche zu befürchten scheinen. Wenigstens kehrt alles wider in die alte Ordnung zurück, und so kañ es nicht fehlen, daß auch du bald in unsere Armen eilen wirst. Das ganze Collegium Eggenbergerianum läßt dir seinen besondern Respect melden.

Das Liedchen, das du in deinem Schreiben erwähnst, von „Bonaparte laßt euch grüssen" ist hier schon lange und von vielen Menschen erzählt worden, natürlich mit der demselben gebührenden Indignation u. Veracht[un]g, da es in der That unsinnig ist.

Lebe wohl, lieber Freund, und setze doch alle deine Kraft u. Energie in Bewegung, um dich aus den Temesvarer Kerkern in unsere kies mezökre <zu>recht bald zu versetzen.

Mein ganzes Haus empfiehlt sich dir und ich bin mit ganzem Herzen

dein Freund
Schedius

Pesth, den 27. Jän. 1806.

Beyliegenden Brief habe die Güte Hrn Laubender, Weinhändler in Temesvar abzugeben.

(Comm. litt. V. 15–17.)

j)

Amice!

Mitto tibi 6 fasciculos postremos mei periodici, Tomum 37um, qui tibi deest, efficientem. Utere illis feliciter!

Simul vero Te rogo, velis Catalogum m[anu]scriptorum, cujus maximam partem in frigido vestro conclavi perlustravi, mihi domum mittere, ut hodie et cras illum in calefacto meo cubili comodius et celerius pervolvere possim. Secus diu non potiemur scopo. In frigido enim loco diu versari, non patitur mea valetudo. Vale bellissime et ama

Pesth, d. 18. Mart. 1808.

Tuum
Schedius

(Comm. litt. VII. 47.)

k)

[Megszólítás nélkül]

Um dem Vertrauen, welches du mir schenkst, erkenne ich deine Freundschaft, die ich gehörig zu schätzen weiß. Ich werde um die bestiimte Stunde erscheinen und meinen ganzen herzlichen freundschaftlichen Segen mitbringen. Bis dahin bleibt alles unter uns. Ewig

Pesth, de. 3. März 1814.

dein
Schedius

(Comm. litt. 5. Oct. lat. 17. levél)

3.

Diószei Sámuel levelei

Az első *Magyar Fűvészkönyv* (1807) tudós szerzője a főműve megjelenését követő évben három levelet írt Millernek. A harmadikban említett előfizetés tárgya bizonytalan — talán Miller ekkor sajtó alatt lévő munkájáról van szó. Az első két levélből látható, hogyan gyarapította a Nemzeti Könyvtár állományát

a református lelkész és botanikus a *Füvészkönyv*vel és Milotai Nyilas István művével. Figyelemre méltó részlet az, amelyben a *Magyar Füvészkönyv* fogadtatásáról ír: kifejti, hogy a tudományok csak annyiban számíthatnak elismerésre, amennyiben hasznosságukhoz nem férhet kétség. Ebben a megítélésben nem áll egyedül: az utilitarista szempont kortünet. Éppen ezért fölöslegesnek tartja a magyar nyelv ilyen irányú pallérozását is.

a)

Tekintetes Ur

kiváltképen való Jó Uram!

Én azt gondoltam, hogy a' Magyar Füvész Könyv a' Nemzeti Könyv-Tárban régen benne van; mert a' mely héten az a' sajtó alól kikerült, mindjárt által vett tőlem a' Tisztelendő Censor Úr egynéhány exemplárokat, melyek közzül egy a' Nemzeti Könyvtárnak volt rendelve.

Akármi okból maradt légyen hát el, imé mostan küldök egy exemplárt, és kérem alázatosan a' Tekintetes Urat, hogy azt betenni méltóztassék. Küldök egy Speculum Trinitatis nevezetű munkáját Melotai Nyilas Istvánnak¹⁴, melynek nevét a' Laistromban nem látom; küldök azon predikázióból is, melyet a' múlt esztendőben a' Szathmári Templom fel szentelésért mondtam; ezeket is azon Könyv-Tárba betenni méltóztassék. A' Gróf Szécheny [!] Ferentz Ó Ex[cel]l[enci]ájának szólló levelem is a' Tekintetes Úr kezéhez küldöm, alázatosan kérvénny hogy azt kézhez szolgáltatni ne terheltessek.

Megbizonyított szíves jó indulatiban magamat ajánlván, minden tisztelettel maradok
A' Tekintetes Úrnak

Debretzenben d. 20 Jan. 1808.

alázatos szolgáltája
Diószegi Sámuel md
Debr. Prédikátor
(Comm. litt. VII. 13/AB.)

b)

Tekintetes Úr,

kiváltképen való Nagy és Jó Uram!

A' Tekintetes Úrnak igen betses levelét, a' Nemzeti Gyűjtemény intézeteivel együtt szíves tisztelettel, és alázatos köszönettel vettem. Ha a' Melotai Nyilas István Szent-Háromság Tüköre még a' Nemzeti Könyv-Tárban nem volt, igen örülök rajta hogy azzal azon nagy betsű Gyűjteménynek néminemű tsekélygálatot tehettem. Ezután igyekezni fogok ezen tekintetben Hazafiúi indulataimat bővebben is kimutatni, melyre itt néha jó alkalmatosság adódik, mikor a' meg-hólt Prédikátorok könyveit kótyavetyélik. Erre nézve jó segítség lesz az, ha a' Tekintetes Úr — a' mint szándékozik — a' még meg nem lévő könyvek laistromát kiadni méltóztatik.

A' Magyar Füvész-Könyv, kevesebb figyelmetességet vont magára a' két Hazában mint gondoltam volna. Én úgy vélekedtem, hogy a' Természeti dolgok esmérere azért áll nálunk tsekélyebb lábann mint más Nemzeteknél, mivel könyvek hijjával vagyunk: de már most káros tapasztalásunkból kell megessmernünk, hogy a' tudományos esméret, bár mulattató volna is, de ha egyenesen hasznot nem hajt; száraznak tartatik, és kelleetlen. Erdélyből olyan tudósítást vettem, hogy még ott el nem költ 10 exemplár. Ebből, és abból, hogy az oskolák is hideg vérrel veszik, és hozzá nem nyúlnak, azt kell kihoznom, hogy az ilyen nemű könyv-szerzés, még nem a' mi időnkhez való, és a' Magyar nyelv ezen tekintetben pallérozódás nélkül ellehetett volna.

Mihelyt az Erkölti Tanítások¹⁵ — melyeket most nyomtattatok — a' sajtó alól kikerülnek; azonnal kötelességemnek fogom tartani, hogy azokat a' Nemzeti Könyv-Tár számára megküldjem.

¹⁴ MILOTAI NYILAS István (Milota 1571 — Gyulafehérvár 1623): 1614-től a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, 1618-tól Bethlen Gábor udvari papja. Szóban forgó műve, a *Speculum Trinitatis* 1622-ben jelent meg.

¹⁵ Az idézett címen még ugyanabban az évben jelentek meg Diószegi prédikációi.

Egyébaránt továbbra is tapasztalt szíves indulatiba magamat ajánlvánn, minden tisztelettel állandóul maradok

A' Tekintetes Urnak

alázatos szolgája
Diószegi Sámuel md
Debr. Prédikátor

Debretzenbenn April. 27dikénn 1808.

(Comm. lütt. VII. 71/AB.)

c)

Tekintetes Ur,

Tellyes bizodalmu Drága Jó Uram!

A' Tekintetes Úrnak még a' mult Junius Hónap 7dikénn hozzám utasított igen betses levelét, igen későnn t. i. Julius 28dikánn vólt szerentsém venni, a'mikor már a' praeenumeratio ideje szinte eltólt.

Mindazáltal minden esetre imé a' 4 AK forintokat ide rekesztve küldöm, ha nétalám a' praeenumeratio ideje meghoszsabbítódott vólna. Ha pedig hogy már az időből kimaradt, méltostassék a' Ttt s Ur Konyváros [!] Kis István Urnak vissza adni. —

Egyébaránt a' T'Is Urnak szíves jó indulatiba magamat ajánlvánn, minden tisztelettel maradok A' Tekintetes Urnak

Debr. d. 17 Aug. 1808.

alázatos szolgája
Diószegi Sámuel mk

(Comm. lütt. VIII. 56. iv.)

4.

Szaicz Leó levélváltása Millerrel

Miller Szaicz Leó szervita atyával folytatott levélváltása Miller cenzori működésébe enged bepillantást. Mint ismeretes, II. József uralkodása alatt — amikor az irodalom egyre jobban a felvilágosodás irányába tolódott — megszűnt a még mindig jezsuita vezetés alatt álló pozsonyi cenzúrai hivatal önállósága: a kalapos király 1782-ben az egész magyar cenzúra-szervezetet a Bécsben működő könyvvizsgáló főbizottság alá rendelte. Ezáltal a régi cenzúrai hivatal pusztá revizorátussá süllyedt és a bécsi mellett provinciális jellegűvé vált.¹⁶

Az uralkodó türelmi rendelete folytán a cenzoroknak ügyelniök kellett arra, hogy a szerzők ne sértsék a protestantizmust.

Ez a háttére Szaicz Leó és Szacs vay Sándor protestáns prédikátor polémiájának. Miller figyelmezteti, sőt kéri a szervita szerzetest: álljon el a „tehén-versek” közlésétől —, ezzel akarta elejét venni a vallásharcban felvillanó személyeskedés folytatásának.

Szacs vay, aki ekkor még a *Magyar Hirmondó* szerkesztőségében működött¹⁷, a hírlap 1786 Boldogasszony havának 25-i számában (53–54.), tehát az *Igaz Magyar* megjelenését követő évben támadta meg Szaiczot. A szervita szerzetes a „tehén-versekre” azonnal felelt és felháborodva vette tudomásul, hogy választát nem közölte a folyóirat.¹⁸

¹⁶ SASHEGYI Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*. Bp. 1938. 7–9. — Mária Terézia 1764-ben teljesen kivette a jezsuiták kezéből a cenzúrárt. (MAROS Andor: *A cenzúra*. Bp. é. n. 43–44.)

¹⁷ LESKÓ József: *Szaicz Leó, a katolikus újságírás magyar úttörője*. Bp. 1898. 45.

¹⁸ A *Magyar Hirmondó* szóban forgó bírálata: „Edgy betsületes nevét ki-nem jelentő könyviró bot-sátotta nem régen világ eleibe edgy könyvet, illy név alatt: *Igaz Magyar*, melyben azt akarja meg-mutatni egész erővel, hogy a' Isukja tsinálja a' Magyarot, és hogy valaki nintsen a' Sz. István és több régi Magyarok' (kik közzül sokon es előbb mind Pogányok valának) hitén, és következés képpen nem igaz Rom.

a)
A + M.

Clarissime D[omi]ne Professor, D[omi]ne mihi sing[ulari]ter Colendissime, ac Observandissime!

Gratias repono humanissimas pro transmissa mihi, ignoto licet, Erudita dissertatione de Jure Andrea III. ad coronam Hungariae, quod insigne humanitatis officium utinam ego quoque data opportunitate reseruire valeam. Sed enim haec gratiar[um] actio novi rursus est beneficii petitio. Ansam, et stimulum praebuerunt literae R. D[omi]no Tertinae scriptae, ac ab eo mecum com[m]unicatae, in quibus Cl. Domi[n]it[is] Vestra mei quoque, ac meorum versu[m], Apologeticor[um], quibus Zoilo¹⁹ cuidam respondeo, mentionem facere dignabatur, quos ut benigne approbare, et meis sumptibus ad typum promovere non gravetur iter[um], iterumque humillime supplico. Nec video, cur hi versus mei responsorii, in tanta, a Sua Maj[est]e ultro indulta, praeli licentia, saltem *permissive*, vel *tolerative* approbari non possent, praesertim postquam Versus illi contra meum Igaz Magyar, cum Approbatione Censurae Poseniensis, in publicis Novellis palam prodierunt, et Censura quoque Viennensis meum Igaz Magyar in quo plura similia continent[ur], sine scrupulo admisit, cum addito tamen, quod etiam in Ditionibus Suae Majestatis imprimi possit, ita nihilominus, ut nullus locus impressionis e Ditionibus Suae Maj[est]at[is] apponatur, quod etiam hic fors observari posset, et versus hi, si publice minus tutum esset clam alicubi imprimi, vel Varadini, aut si ibi fieri non posset ob potentiores quospiam A catholicos, praesertim Comitem Teleki²⁰, alio in loco, vel Pesztini, ubi Igaz Magyar excursus est, vel Eperjesini, quo R. D. Tertina pro Vacationibus ire parat. Misi ego versus hos statim, ut illos contra me editos in Novellis legi, sequenti Posta medio cujusdam Clerici Poseniensis ipsi Novellistae, qui etiam eidem Clerico appromisit eos se Novellis inserturos et Censor etiam approbasset, sed Judex Civitatis Lutheranus²¹ simul recte cum Censore constitutus eos e manibus eripuit nec ultra restituit. Hinc ne quis existimet, me ab illo tempore semper his versus concinendis insudasse, in fine haec adhuc subiicienda erunt: Ezen válaszoló Verseit a' Szerzője mindjárt, hogy amazokat a' Magyar Újságban jó kedvel olvatta, a' másik Postán el-küldé egy Pozsonyi kis-Papnak, hogy ez azokat a' Magyar Hir-mondónak kezéhez szolgáltatassa, ki fogadta is, hogy azokat a' Magyar Újságba bele tsúsztatni el-nem múltatya, de mástúl meg-gátoltatott, hogy embere nem-lehetet Fogadásának. Titulus vero iste sit:

T s a t á z ó Versek

az

Igaz Magyarról.

Berlinben 1786.

Atque his me gratiosiss favoribus humillime comendans, iterum iterumque instantissime supplico, ut mihi hanc gratiam facere non dedignetur, quam ego n[on] tantum precibus meis, piaque

katholikus, nem is igaz Magyar. Ezen könyvet meg-olvasván edgy betsületes, magát igaz Magyarnek tartó Hazafi, így ditséré meg.

Hogy keljen a' dolgot jól definiálni / E' könyvben valoban fel lehet találni, / Ez az igaz Magyar a'hogy le-festette / A' Tölgýt éppen a' szarva-közé tette. / Ki ebben a' hitben mindent Magyarnek tart / 'S nem akar esmérni más vallású Magyar, / Azt vak buzgósága már méltóvá tette, / Hogy Vallása miatt ne légyen Nemzete. / A'ki igaz Magyar, az Magyarnek mondja / Azt, a'ki az, 's mit hisz, nints akkorra gondja. — Ezen könyvet ki adott Irónak, nem az a' tzélja, úgy itéljük, hogy a' különböző Vallású Hazafiak között ezzel ellenkezést szerezzen, hanem talám sajnálja Nemzetünket, hogy az Anyai nyelven még tsak a' Haza és igaz Hazafiak Historiáját sem lehet jó moddal olvasni, és ezzel ösztönt kíván adni a' Tudosoknak, hogy pennát vegyenek kezekbe, és írjanak Nemzetségek hasznára."

Szaicz szellemes válaszban utasítja vissza bírálatát, helyenként annak szavait használván. Íme első négy sora: „Hogy az Igaz Magyarat kell definiálni, / Szt Pál levelében fel-lehet találni. / Ti az Igaz Magyarat hitül festettétek, / Ti hát szarva közé a' tölgýt tettétek”. Leskő mindkét verset szó szerint közölte (*i. m.* 46.). — *Az Igaz Magyar* toldaléka két változatban közli Szaicz feleletét a tehén-versekre (350–351.).

¹⁹ Zoilus: szigorú grammatikus Alexandriában, aki különösen Homeros műveit gyalázta kicsinyesen. Innen köznévi: rossz szívű gyalázó, ócsárló. (FINÁLY Gábor szótára szerint.)

²⁰ gr. Teleki Sámuel (1739–1837): erdélyi kancellár, a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár megalapítója.

²¹ Pozsony protestáns bírása, Vantsai gátolta meg Szaicz válaszáának közlését. (LESKÓ: *i. m.* 47.)

ad aram memoria, sed alia etiam via, ut primum mihi occasio oblata fuerit, v. g. per Cōmunicationem rariorum M[anu]s[cri]ptor[um] de Rebus Ungaricis, quae Domino Tertina jam ex parte nota sunt, emereri conabor, qvi omni cum veneratione maneo

Clarissimae D[omi]natis Vestrae
humillimus, ac obstrictissimus servus
P. Leo Maria Száicz Ordinis Servor[um] B. M. V.
concionator Ungaricus.

Agriae, 19na Julii 1786.

PS. Si Versus hi Varadini impressi fuerint, et alia cōmoda occasio transmittendi se n[on] obtulerit, occasione proximarum nundinar[um] Debreczinensium mitti possent Debreczinum, et ibi fors apud PR. SP. Franciscanos, aut Piaristas deponi, quo ego hominem inviarem, dumōdo praevie deeo, ubi qverendi sint, certior reddar, nunc unum exemplar mihi mox beneficio Postae mitti peto, ibi vero plura exemplaria retinere placeat. Pretium ego R. D. Tertina, aut cui placet, depono. Dum has literas actu ad Postam portassem, obviam mihi factus est R. D. Tertina, dixitqv[e] aliam cōmodam adesse occasionem, Varadino iterum huc redituram, cui proinde eas tuto concedere possem. Aliàs, si molestum non fuerit, leviuscula avaeapia[m] dubia proponere praesumam contra Dissertationem de Andrea III. interim perlecturus et aliam de Andrea I. et Bela I.

(Comm. litt. I. 67. iv.)

b)

Miller válasza:

Alm[ifice] R[evera]nde Pater, Concionator! mihi plurimum obseruande!

Serius, quam (humanitas) in me fiducia Pat[ernita]tis v[est]rae postulabat, ad litteras d[at]a[s] ad me tempore 19 Julii respondeo: namq[ue] (versiculos ignicos) omnem operam adhibere conatus sum, ut specimen poeticum sub nomine T[sat]ázó Versek lucem otius videant. (Animadverto) Obseruant quippe versus hos (tali nonnullis) asperis quibusdam refertos esse expressionibus, quae Benignae instructionis Revisoratus, ac censurae Libror[um] aduersant[ur] nulli (typographor[um]) preli cum mea subscriptione, et sub sigillo regio (credere prudenter) sine manifesta mea honoris (dispendio) auctura, ipsius vero tipothetae periculo, ac fortunar[um] suar[um] detrimento prudens credere potui, sed me opportunissime facturum existimavi, si memoratum carmen ex Consilii Regii iudicio subiecero. Quare (adductis) congestis quibusuis argumentis, et adductis (de) plurimis pro facultate (eos id) imprimendi reflexionibus, Budam illud transmisi. Verum praeter omnem meam opinionem redux e feriis autumnalibus cum initio Octobris inter caetera E. Cons. ad me directa Intimata B. quoq[ue] hic adnexam in mensa mea offendi reso[luti]onem. Doleo vehementer, eam nequaquam pro voto P[at]ernit[at]is V[est]rae emanasse, (nonnisi me per omnem meam seruiendi promptitudinem in fine nihil omnino neglectum sit.) Ex hoc euentu facile diuinare licet, in quantum (periculum) discrimen semet P[at]ernitas V[est]ra praecipua esset, si Repraesentatio[n]es Co[m]m[un]itatu[m] instar Appendicis ad Ius Publ. Grossingerianum²² (ederet) vulgaret. Nosco Magnatem (de primis) quemdam praecipua in Clero Saeculari fulgentem dignit[ate], qui per Ex. Consilium (iussus) sub graui animaduersione iussus est supersedere a colligendis talismodi Repraesentatio[n]ibus. Hodierna aetate (Viro erudito) authoribus, (tantum possidere debet politicam, quantum forte maiorem adhibere debet in scribendo politicam, quam) magis curandum est, ne peccet contra leges politicas, quam contra eruditionem. Cruda enim, et controuersistica illa p[ro]p[ter] iam euauerunt, quibus merae apodixae, lucri dià, veritates toti orbi declaratae per omnes

²² GROSSINGER Ferenc Rudolf cs. kir. udvari titkár (1752 Komárom — 1789 Kufstein): Jézustársasági hitszónok Budán. A rend feloszlatása után Olaszországban, majd Bécsben tartózkodott. Mária Terézia halála után megfosztották címétől és fizetésétől. Csalásai miatt fogságba került, majd kitiltották az örökös tartományokból. Szóban forgó műve: *Ius publicum Hungariae unica complexum dissertatione*. Halae, 1786. (SZINNYEI: *l.m.* III. 1495–99.)

Patriae nostrae angulos volitabant, quin religioni catholicae aliquod incrementum accesserit. Ego cum P. D. Chrisostomo²³ sentio, pro aduersariis n[ost]ris precandum duntaxat [olvashatatlan szó] esse, scomatibus enim magis irritant[ur], quam componunt[ur] eor[um] animi. Si R. P[aterni]t[at]i V[est]rae me audire placet, rogo, supprimat et Repraesent[at]io[n]es, et versus suos. Caeterum magni facio voluntatem mecum communicandi M[anu]s[crip]ta sua rariora de rebus ungaricis. Sum enim talismodi mercium aestumator maximus. Mihi quoq[ue] nonnulla sunt, quorum pars apud Clarissimos Viros, et amicos meos Cornidesium, Katonam, Horanyim, Wallaszkiun, Wagnerum, pars vero in Transilvania apud haeredes Sciwertianos, et hic loci apud Ex. Commisar. reg. Sam. e Comit[atib]us Teleki, studior[um] meor[um] praecipuum fauorem detinent[ur]. (Gratulabor plurimum) fortunam mihi ducam si inter haec fuerint talia, quae usibus R. P[at]rae deseruire queant. Disserta[t]ionem meam de Andrea III. non ingrattam accidisse, [olvashatatlan szó] gaudeo, atque dubia, quae huic opponere placebit, lubenter diluam. Caeteroquin nouo habitu vestitu anno mox adfuturo (cum caeteris) lucem denuo conspectura est cum caeteris meis Dissertatiunculis, quas (veterani mei amici, quum in Germania versarer) nonnulli eruditi quorum amicitiam obtinere merui, quum olim in Germania versarer, videlicet Doctrinus Henckeus²⁴ Theologus in Academia Julia in comentaris liariis Helmstadiensibus, et Schroekius²⁵ Historicus Wittebergensis in Actis Jenensium Eruditorum, antequam ederent, me inuito insinuarunt. Quam prelum reliquerint, R. P[at]rae quoq[ue] exemplum aliquod cessurus sum. Interea vero amicitiae commendatus solita cum aestimatione persevero

R. P[at]rae
War[ad]ini 29. 9^h 1786.

Seruus obligatus

J. F. d. M.

(Comm. litt. I. 68. iv.)

MAY ISTVÁN

A reformkori országgyűlések kezdeményezései a korvinák hazahozatalára. Széchenyi Ferenc gróf nagylelkű adományát követően szinte azonnal megindultak a kísérletek, hogy Mátyás király hajdani könyvtárának külföldre került darabjait visszaszerezzék és azokat a Nemzeti Múzeumban, közelebről a Széchenyi Országos Könyvtárban helyezték el. A kérdés történetét V. Waldapfel Eszter a levéltári iratok alapján összefoglalta, felhasználva a magyar országgyűlések által az uralkodókhoz intézett felterjesztéseket is.¹ Egy-egy részletről más közlemények is tájékoztattak. Ezúttal az országgyűlések naplóból, irományaiból meríthető kiegészítések, adatok alapján tekintjük át – figyelembe véve a fenti cikkek megállapításait is –, hogyan alakult e nemes szándék sorsa a reformkorban.

Mint ahogy azt V. Waldapfel Eszter kimutatta, a kezdeményezés jogilag az 1723:45. és az 1764:12. törvénycikken alapult. Ezek kimondták, hogy mindazokat az okleveleket és egyéb hivatalos dokumentumokat, amelyek évszázadok során az udvari kamarai vagy egyéb, a Habsburg-birodalom fennhatósága alá

²³ Talán Johannes Chrisostomus antiochiai egyházatyáról (kb. 344–407) van szó, akinek főműve: *De sacerdotio*. (Vö.: GUNKEL, Herman – ZSARNACK, Leopold: *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*. I. Tübingen, 1928. 1676–1677.)

²⁴ HENKE, Heinrich Philipp Konrad (1752–1809) racionalista irányú evangélikus teológus. 1777-ben a bölcsészkar docense Helmstadtban, ahol filológiát és irodalomtörténetet adott elő; 1788-ban ugyanott a teológia rendes tanára; 1804-ben a braunschweigi consistorium alelnöke. Főként egyháztörténeti és dogmatikai tanulmányokat tett közzé. (Vö.: GUNKEL—ZSARNACK: *i.m.* II. 1798.)

²⁵ SCHRÖCKH, Johann Matthias (1733–1808) evangélikus egyháztörténész. 1762-ben a lipcsei egyetem bölcsészeti karára, 1767-ben a wittenbergi egyetem költészeti tanszékére, 1777-ben ugyanott a történeti tanszékre kapott kinevezést. *Christliche Kirchengeschichte* c. műve 45 kötetben jelent meg 1768-tól 1812-ig. (Vö.: GUNKEL—ZSARNACK: *i.m.* V. 269.)

¹ V. WALDAPFEL Eszter: *Rendi kísérletek a külföldre került korvinák visszaszerzésére a XIX. század első felében.* = MKsz 1967. 2. 113–115.

tartozó levéltárakba kerültek, haladéktalanul a magyar országos levéltárba tegyék át. A korvinák hazahozatalát a rendi diéta először 1802-ben kérte; nevezetesen a Buda várának a török általi feldúlása során külföldre került (feltételezés szerint Konstantinápolyba hurcolt), a magyar nemzet történelmét érintő okmányok, illetőleg a Mátvás király könyvtárába tartozó, számunkra felbecsülhetetlen értékű kéziratok felkutatását és megszerzését. Ekkor még erősen keveredett az oklevelek és a korvinák fogalma. A felíráshoz egyébként Széchényi Ferenc alapító levelének híre szolgáltatta a közvetlen indítékot.² Miután választ nem kaptak, a rendek 1807-ben megújították a felterjesztést, de ismét hiába.³

Az 1825–27-es országgyűlésen előbb az 1802-ből elintézetlenül maradt sérelmek és kívánatok között szerepelt a kérés, de még mindig csak általában szóltak a kéziratokról, oklevelekről.⁴ Az alsótábla kerületi vitájában 1827. február 15-én Palóczy László, Borsod megye követe említette először, hogy Mátvás király könyvtárának Bécsbe került relikviáit is követeljük vissza a Széchényi Országos Könyvtár számára.⁵ Végül is 1827. március 24-én külön feliratot küldtek „a' Hazát és Hazafiakat illető leveleknek és Irományoknak visszaszerzésére végett.”⁶ V. Waldapfel Eszter mutatott rá, hogy ekkoriban a nemzeti érzések és törekvések fellángolása adott új nyomatékot a kérésnek. Talán ezért is hagyta válasz nélkül az uralkodó.⁷

Az 1832–36-os országgyűlésen összegyűjtött sérelmek és kívánatok közé a gravaminális küldöttség megint csak általánosságban vette be az országból kivitt irományok visszahozatalának követelését; elsősorban a jogbiztosító iratokra gondolva.⁸ Az alsótábla 1835. április 14-ei kerületi – ún. nem hivatalos – ülése azonban úgy határozott, hogy e pont alatt „Corvinus Mátyásnak könyvtárából a' Törökök által elrablott könyveket is kívánják megtéríttetni.” Ilyenformán a szóban forgó pontot kiegészítették: „jelesen Corvinus Mátyás király könyvtárából Konstantinápolyba vitt könyvek.”⁹ Mivel ehhez a főrendek is hozzájárultak¹⁰, az 1836. március 28-ai felirat a kérés szövegét így tartalmazta.¹¹ 1836. április 13-án az udvar meg is ígérte, hogy intézkedni fog.¹² S valóban, Metternich kancellár a konstantinápolyi internuncius által kerestette is a kódexeket, de a követ (Ottenfels báró) 1836-ban nemleges választ küldött.¹³

Pár évig aztán – mai ismereteink szerint – semmilyen további lépés nem történt. 1843-ban József nádor indított akciót a braunschweigi herceg wolfenbütteli könyvtárában őrzött Corvin-kódexek megszerzésére. Fia, István főherceg ottjártakor 13 tételt írt össze. Horvát István könyvtárőr javaslatára a nádor cserét ajánlott fel, de a wolfenbütteli könyvtáros 1844 márciusában olyan feltételeket támasztott, amelyeket nem lehetett teljesíteni.¹⁴

² Uo. 113–114.

³ Uo. 114–115.

⁴ *Felséges Első Ferentz Austriai Császár, Magyar és Cseh Ország Koronás Királyától Po'sony Szabad Királyi Városában 1825-dik esztendőben, Szent-Mihály Havának 11-dik napjára rendeltetett Magyar Ország Gyűlésének írásai.* Pozsony, 1826. (A továbbiakban: Ogy Írásai 1825–27.) 1. 389–390.

⁵ *Diarium* 1827. Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára Quart. Lat. 2256. 1. köt. 49/2. fol.

⁶ *Ogy Írásai 1825–27.* 2. 1020.

⁷ V. WALDAPFEL E.: i. m. 115.

⁸ *Felséges Első Ferencz austriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Po'sony szabad királyi városába, 1832ik esztendőben, karácson havának 16ik napjára rendeltetett Magyar Ország gyűlésének írásai.* (A továbbiakban: Ogy Írásai 1832–36.) 2. Pozsony, 1833. 117–118.

⁹ *Ogy Írásai 1832–36.* 4. 266., 309.; a dátum: KOSSUTH Lajos: *Országgyűlési Tudósítások* 4. Bp. 1959. 366.

¹⁰ 1835. aug. 2-án; 1. *Ogy Írásai 1832–36.* 5. 9.

¹¹ *Ogy Írásai 1832–36.* 7/1. 141–142.

¹² Uo. 351.

¹³ V. WALDAPFEL E.: i. m. 115–116.

¹⁴ A' nemzeti Museum és annak pénztára állapotáról. – *Felséges Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehországoknak e' néven ötödik apost. királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-ik esztendei Pünkösöd hava 14-ik napjára rendeltetett Magyarországi Közgyűlésének írásai.* Pozsony, 1844. (a továbbiakban: Ogy Írásai 1843–44.) 2. 562. – említi, hogy az átengedésről alku folyik. (A jelentést 1844. júl. 25-én nyújtotta be a diétának.) – Részletesebben l. BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867.* Bp. 1981. 256–257. Berlász Jenő más akciókról nem ír, az országgyűlési feliratokról sem szól, de V. Waldapfel Eszter cikkére utal.

Bár erről a kísérletről egyelőre nemigen szereztek tudomást a Pozsonyban ülésező rendek, az országgyűlés 1844-ben a korábbiaknál sokkal határozottabban és pontosabban kérte a korvinák hazahozatalát, s most már nem korlátozta a lehetséges lelőhelyeket Konstantinápolyra. Borsod megye indítványa — amelyet a sérelmek és kívánatok között terjesztettek elő 1844. május 8-án — az 1836-os feliratnál is világosabban különítette el egymástól a korvinákat és a hungarika-jellegű egyéb kéziratokat. Az előbbieket a bécsi császári könyvtárból és a török fővárosból kívánta visszaszerezni, az utóbbiakat pedig — eredetiben vagy hiteles másolatban — a vatikáni és firenzei könyv- és levéltárakból. A gravaminális küldöttség is felismerte a kérdés nagy jelentőségét és külön feliratot javasolt róla.¹⁵ Ezt az 1844. július 1-jei kerületi ülés jóvá is hagyta¹⁶, s „a’ néhai I. Mátyás király könyvtára maradványainak, ’s a’ Magyarország dolgait és történeteit érdeklő okiratoknak és leveleknek kiadása és illetőleg visszaszerzésök kieszközlése tárgyában” a következő felirati javaslatot terjesztették az alsótábla országos — ún. hivatalos — ülése elé:

Azor fénykört, mely 1. Mátyás királyunk országglása éveit Magyarország határain kívül is, had és béke idején egyiránt tündöklökké tette, különösen nevelvén ama könyvtárak is, melyek ő alatta és általa a’ Magyar királyi lakokban alakultanak, ’s másukat azon időben Európában nem találták; azon csapások és vesztegetések között, melyekkel a’ bal sors, a’ századok hosszú során keresztül, ottan ottan sújtotta hazánkat, egyik legfájdalmasabb az, hogy a’ tisztes régiség említett könyv kincstárából, részint a’ nagy emlékezetű király elhunytá utáni gondatlanság és pazérlás; nagy részint pedig a’ kezeire került nagy kincs becsét nem érzett pusztító ellenség vad dühe miatt, — ha csak reámaradt polgári ereklelye gyanánt is — egy darabot se bír a’ nemzet.

E’ keserű fájdalom mértékét öregbíti az is, hogy hazánk év könyveiből sok fontos olly dolgok kellő ismerete hiányzik, melyek még vagy éppen nem is tudatnak, vagy kétes homállyal takarva lévő körülményeik és kivált okaik nyomós felvilágosítást várnak és kívánnak; mind ezek pedig akképp azért állanak, mert azon levél- és könyvtárak, melyek a’ mondott végre szükséges kútfőket és okiratokat nyújthatnának a’ szaktudósoknak, azok előtt mindeddig fel nem nyíltanak.

Hogy tehát a’ nemzet e’ lényeges fogyatkozásain a’ lehetőségig segíteni lehessen; Felsőgedet, utódaink nevében is, alattvalói bizalommal ’s fiúi buzgó tisztelettel arra kérjük, hogy a’ mennyiben, hogy 1. Mátyás királyunk hajdani fényes könyvtárának némely maradványai, különféle helyekről ’s utakon és időkben, a’ császári bécsi könyvtárba kerülvén, annak belsejében tartatnak; e fölött elég nyoma van annak, hogy hason maradványok, a’ Török uralkodók Konstantinápolyi lakában is találkoznak, Felsőged mind azoknak a’ nemzeti museum részére leendő kiadását, részint kegyelmesen elrendelni, részint pedig visszaszerzésöket, a’ római vaticanumi, berlini, velencei és firenzei könyv- és levéltárakban századok óta elzárva levő ’s Magyarország dolgait és történeteit mind érdeklő, mind pedig sok részben felvilágosítható okiratoknak és leveleknek, ezen ott kevésbé érdekes, de hazánkra nézve megbecsülhetetlen diplomaticai kincseknek is, eredetükben, vagy legalább hiteles átiratban kiadásukkal együtt hathatós közbenetésével, a’ nemzet örök hálájára eszközteni méltóztatnék.¹⁷

A szöveg ismeretében nem helytálló tehát V. Waldapfel Eszter megjegyzése, mely szerint az oklevelek és a korvinák fogalma ekkor még nem (csak az 1847-es kancelláriai átiratban) vált külön. Téves az a vélekedés is, hogy a felirat (vagyis az alsótábla) feltételezte: Rómában, Velencében, Firenzében és Berlinben is vannak korvinák. A szóban forgó felsorolás valójában a hungarika-kéziratok vélt lelőhelyeire vonatkozott.¹⁸

Az alsótábla országos ülésén 1844. július 5-én Palóczy László (Borsod megye) javasolta, hogy a korvinákról szólva említsék meg a berlini királyi és a brandenburgi örgrófi házat is, mert Corvin János özvegye

¹⁵ *Ogy Írásai 1843–44.* 2. 336.

¹⁶ KOVÁCS Ferenc: *Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója.* Bp. 1894. 4. 623.

¹⁷ *Ogy Írásai 1843–44.* 2. 517. Közli a szövegét .y [LUKÁCSY Sándor]: *A Corvinák ügye az 1843–44. évi országgyűlés előtt.* = *Könyvtáros* 1964. 9. 517.

¹⁸ V. WALDAPFEL E.: *i. m.* 114., 116. — VÖRÖS Károly kizárólag a levéltári források felkutatására irányuló törekvést említi: *A magyar nép kulturális élete.* In: *Magyarország története.* 5. 1790–1848. Bp. 1980. 1138.

György brandenburgi örgrófhhoz ment feleségül, aki a Hunyadi-ház kincseinek egy részét magával vitte; így könnyen lehetséges, hogy a Corvinus-ház könyv- és levéltárából is vitt el darabokat, s azok most a berlini udvari könyv- és levéltárban lehetnek. Szerencsés István személynök a wolfenbütteli könyvtárat vette fel, de Palóczy szerini ezt felesleges volna beírni, mert a wolfenbütteli herceg a nála levő korvinákat II. Józsefnek ajándékozta, vagyis azok a bécsi császári könyvtárban vannak.¹⁹

A főrendek 1844. július 13-án tárgyaltak a kérelemről. Lonovics József csanádi püspök megjegyezte: Konstantinápolyból aligha várható eredmény, s mivel a nemzet méltóságával nem egyeztethető össze, hogy a király ott kerestessen valamit, ahol bizonyosan nincs semmi, a török főváros helyett Bolognát vegyék be a feliratba, ahol tudomása szerint a legtöbb van a könyvtár maradványaiból, s remélhető is, hogy a pápa átengedi a könyveket; a többi könyvtár aligha szívesen tenné ezt, hiszen a korvinák díszesek. A konstantinápolyi kutatást — az osztrák követ (Stürmer) jelentésére hivatkozva — József nádor is hiábavalónak ítélte. Egyúttal beszámolt a reményteljes wolfenbütteli kapcsolatfelvételtől (erről néhány nappal később benyújtott múzeumi tudósításában is írt); arról is, hogy az ottani korvinák és más hungarikák cseréje ügyében most már a braunschweigi herceggel levelez.²⁰ A felsőtábla válaszüzenetében mindebből csak az került be, hogy a felíráshoz hozzájárulnak, de Konstantinápoly helyett Bolognára utaljanak.²¹ Ez ellen az alsótáblának nem volt kifogása²², így 1844. szeptember 3-án ezzel a módosítással ment el a felirat.²³

A király 1844. november 4-én válaszolt: megígérte, hogy Mátyás király könyvtára maradványainak felkutatása érdekében a körülményekhez képest rendelkezni fog.²⁴ Ezután meg is indult a diplomáciai mozgás. Csontos János egykori cikkéből ismert: V. Ferdinánd már november 4-én elrendelte, hogy a felírásban említett városokban az illető követségek útján tegyenek meg mindent az országgyűlés kívánságának teljesítésére. Metternich államkancellár utasította is a monarchia követeit, hogy a római, bolognai, firenzei, ferrarai, párizsi, angliai, berlini, wolfenbütteli, drezdai és lipcsei könyvtárakban — tehát a rendek által megjelöltnél jóval több gyűjteményben — levő Corvin-kódexekről szerezzenek tudomást és részletes kimutatást küldjenek róluk. Mellékelte a bécsi udvari könyvtár tájékoztatóját is, mely szerint a korvinák az eredeti kötésben található préselt hollóról ismerhetők fel.²⁵ 1844–1847 között a diplomaták több helyről — Vatikán, Párizs, Firenze, London, Modena — jelentették korvinák létét, de az átengedésre csupán egyetlen helyen mutattak hajlandóságot, egyébként csak a másolást engedélyezték.²⁶ Egyedül Modenából indítottak útnak 1847 végén két kódexet, de ezek is elakadtak Bécsben, s csak 1891-ben kerültek az Országos Széchényi Könyvtárba.²⁷ Bécs (a Hofbibliothek) nevét — amelyet a felirat első helyen említett — az udvar mintha nem is hallotta, olvasta volna; a magyar kancelláriához küldött válaszaiban a bécsi egyetemi könyvtárra irányította a figyelmet.²⁸

Az osztrák követségek munkáját erősen korlátozta, hogy nem is tudták pontosan, mit keresnek; azaz kutatási előzmények nélkül fogtak hozzá a feltáráshoz. Az viszont túlzás, amit V. Waldapfel Eszter állít, hogy sem a magyar udvari kancelláriának, sem a Staatskanzlei vezetőinek, sem a bécsi diplomatáknak — sőt talán a rendek többségének sem — nem volt sejtelme arról, mit követelnek a külföldi könyvtárak-

¹⁹ *Felséges Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehországnak e' néven ötödik apostoli királya által szabad királyi Pozsony városába 1843dik esztendei Pünkösöd hava 14dik napjára rendeltetett magyarországi közgyűlésének naplója a' tekintetes Karoknál és Rendeknél.* Pozsony, 1844. 4. 266.

²⁰ *Felséges Első Ferdinánd Austriai császár, Magyar- és Csehország e' néven ötödik koronás királyától szabad királyi Pozsony városában 1843-dik évi május 14-én rendeltetett magyar-országgyűlésen a' méltóságos fő-rendeknél tartatott országos ülések naplója.* Pozsony, 1844. 5. 204.

²¹ *Ogy Írásai 1843–44.* 3. 15.

²² A második üzenet: *Ogy Írásai 1843–44.* 3. 40.

²³ *Ogy Írásai 1843–44.* 3. 255.

²⁴ *Ogy Írásai 1843–44.* 5. 21. — A borsodi indítványról, a feliratról, a rezolúcióról és a diéta utáni udvari intézkedésekről I. CSONTOSI JÁNOS: *A Corvina-kérdés az 1843/44-iki országgyűlésen.* = Akadémiai Értesítő 1890. 225–228.

²⁵ CSONTOSI J.: *i. m.* 227.

²⁶ Uo. 228.; V. WALDAPFEL E.: *i. m.* 117–118.

²⁷ V. WALDAPFEL E.: *i. m.* 122. — Említi CSAPODI Csaba — CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana.* (4. kiad.) Bp. 1990. 28. (Ők az országgyűlési kezdeményezésekről nem írnak.)

²⁸ V. WALDAPFEL E.: *i. m.* 119.

tól, hol keressék, milyen alapon kérjék vissza a kéziratokat; s hogy az udvar csupán az 1846-os esztendő tapasztalatai alapján, az 1847-es országgyűlés előkészítése során szorgalmazta a kérdés kedvező lezárását.²⁹ Az ismert adatok más mutatnak. Az udvar már 1844 végén megindította a diplomáciai akciót (Metternichék nem láttak ebben semmi veszélyt, ezért jobbnak vélték, ha teljesítik a rendek óhaját), s nagyon tudatosan, a feliratban, sőt az országgyűlési vitában megemlített városok körén messze túlnyúlva kutattatta a korvinákat, szakértői tájékoztatást adva a követeknek. Hogy az udvar a korvinák értékét is ismerte, azt az bizonyítja, hogy a bécsi Hofbibliothekben levő példányok átengedéséről még csak nem is beszéltek.

Kétségtelen: a reformkorban egyetlen korvinával sem gyarapodott a Széchényi Országos Könyvtár. De számos példány lelőhelye ismertté vált; s a kutatók és a későbbi gyarapítás szempontjából ez is nagy eredményt jelentett. Kétségtelen az is, hogy a bécsi udvar nem tájékoztatta a nyilvánosságot lépéseiről – csupán a magyar udvari kancelláriát –, így az 1847-es országgyűlés előtt joggal sürgette Pest megye követutasítása (1847. szeptember 2-án): „a dicső emlékü Mátyás király könyvtárának a Bécsi és más kül táarakban létező maradványai, mint nemzeti tulajdonnak vissza szerzése iránt is lépések tétessenek.”³⁰ A Kossuth Lajos által fogalmazott szöveg először nevezte „nemzeti tulajdonnak” a korvinákat, ezzel a jogalapot is megteremtve a visszaköveteléshez.

BÉNYEI MIKLÓS

Erdélyi János versei az 1840-es évek tankönyveiben. Hazai középszintű iskoláinkban évszázadokon keresztül a latin volt az oktatás nyelve. Sárospataki tanárok ugyan kísérletet tettek a 18–19. század fordulóján egyes tantárgyak magyar nyelvű oktatására, s ehhez magyar nyelvű tankönyveket is készítettek, ez azonban egyelőre csupán elszigetelt próbálkozás maradt.

Hazai középiskoláinkban az 1820–30-as években azután lassú folyamatossággal kezdett magyarrá válni az oktatás. De túl azon, hogy egyes tantárgyakat magyarul kezdtek oktatni, egyre fontosabb szerepet kapott ezekben az iskolákban a magyar nyelvtan tanítása. Több tucat magyar nyelvtankönyv jelent meg különböző szerzőktől az 1830-as és 1840-es években az iskolák számára. Ezekben azonban nem csupán leíró magyar nyelvtant kapott kezébe a diák (és az érdeklődő felnőtt), hanem a szerzők azt is bizonyítani akarták, hogy a magyar nyelv éppen olyan hajlékony, változatos és esztétikus, mint a „nagy” nyelvek. Ennek bizonyítására a reformkor íróinak és költőinek művei – tehát *kortársi* magyar művek! – részletei, illetve azokból vett idézetek nagy bőséggel szerepelnek ezekben az iskolás nyelvtankönyvekben bizonyító példaként.

S a nagyok között, Vörösmarty, a Kisfaludyak, Bajza, Berzsenyi, Kölcsey, Kazinczy, Petőfi és mások mellett ott található a fiatal Erdélyi János számos költeménye is. Ezeket a korabeli irodalmi folyóiratokból vették át a tankönyvszerzők.

A magyar nyelv- és irodalom tankönyveket tehát a korabeli gimnáziumokban használták. Ezek 6 osztályos középszintű iskolák voltak 10–16 éves korú fiúk számára. A katolikus szerzetesrendek önállóan szervezték ezeket, a reformátusok és evangélikusok viszont beillesztették a kollégium szervezetébe, az elemi ismereteket oktató alsó tagozat és a bölcséleti-teológiai tudományokat nyújtó felső tagozat közé. A használatos tankönyveket az egyes iskolák vezetősége határozta meg. Maguk a tankönyvszerzők tehát ezeknek a 10–16. életév közötti fiúk életkori sajátosságait tekintve szerkesztették meg tankönyveiket. A poétika elméletét és gyakorlatát, valamint a retorika elméletét és gyakorlatát általában a gimnázium legmagasabb osztályaiban oktatták.

* * *

Először Makáry György *Magyar versiana* említi Erdélyi Jánost. Ez a tankönyv 1842-ben Egerben jelent meg „az érseki lyceum betűivel”. A tankönyvszerző a különféle trocheusi versszakokat ismertette Erdélyitől veszi a következő példát:

²⁹ Uo. 119.

³⁰ *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen*. Bp. 1951. 194. Említi, de nem idézi BERLÁSZ J.: *i. m.* 293.

Mennek ők, az ifjuság,
Szent örömmek kutfejéhez,
Lelkők ébred, szívök érez,
S leng dalukban vigaság,
A természet istenéhez.

Három esztendő múlva, 1845-ben Pesten adta ki Bloch Móric, későbbi nevén Ballagi Mór terjedelmes kötetét: *Költészeti kézikönyv vagy magyar költemények példagyűjteménye, a költészet fajai szerint elrendezve, költészet tanulók számára.*

Ebben a könyvben a „lantos költészet”, vagyis a lírai költészet nagy fejezetében Erdélyi neve alatt összesen nyolc vers található. Népdalszerű az első kettő („Én istenem szép teremtőm! / Ágyba esett a szeretőm. . .”, illetőleg „Elmennék én katonának / Csak kötéllel ne fognának” kezdetűek); egy hazafias vers *Intés* címmel („Ha szíved a hazáért / Úgy lángol és eped. . .”) és egy *Új évre* című alkalmi vers („Istenünk meghozta ujdón / Hajnalát az évnek. . .”) után összefoglaló címet – *Őszi dalok* – kapott négy költemény: „Csendes mezők, Óh! szőljatok / A kedv hová lett rólatok? . . .”, „Mi fáj virágaimnak, / Sajnálva kérdezem. . .”, „Szüretni, más vigadni megy, / Olly szép az őszi vigalom. . .”, végül: „Ha beköszönt az őszi szél, / Pusztára válik a berek.”

Egy másik fejezetben, amely az *Epicai költészet* címet viseli, a „Regék” csoportjában található Erdélyi János terjedelmes szép balladája, *A harang csudája*.

Szombathelyen 1847-ben adta ki Laky Demeter premontrei tanár tankönyvét *A költészetnek rövid elméleti s gyakorlati rendszere és történeti vázlata* címmel. A rím „kellékeit” tárgyalva írja: „Szép hangzat, mit a szótagok könnyű lebegése ad, s az érzés, mely a teljes rimeken ömlik”. Illusztrációként egy Erdélyi strófa, a már Ballagi könyvében is közölt vers: „Csöndes mezők. . .”.

A Kisfaludy Társaság Évtapjai 1844. évfolyamában jelent meg a neves francia esztéta Boileau tankölteménye a különféle irodalmi műfajokról, Erdélyi János fordításában. Laky Demeter több részletét idézi. Például a szonett szabályai (39. l.), a „kellem” ismérvei (63. l.), a természethűség (117. l.), a hősköltemény definíciója (145, 151, 153, 154. l.), a költészet nemzeti jellege (171. l.), a tragédia nyelve (180. l.), a vígjáték fajtái és nyelve (183. l.).

Laky Demeter saját korának hazai „jalesb” költőit röviden jellemezte. Köztük ez is olvasható:

Erdélyi János költőink díszes sorába kitűnő helyen áll. Nemcsak, mert tiszta hazafűség érzelme zeng lantja hurjain, hanem mert annak minden hangjában megismerhető a magyar jellem. Ezen kívül hon- s nemzeti érzelmek, vallás, a társadalmi élet különféle viszonyai, barátság, szerelem, ifjú- s gyermekkori visszaemlékezések azok, mik őt a valódi költők koszorújába fűzik; s mást nem említve, csupán a népdalok összegyűjtésével örök emléket vívott ki magának a nemzet szívében.

* * *

Ugyancsak 1847-ben adta közre magyar tankönyveit Tatay István tanár. Ezek egyikének hosszú címe: *Elemi fi- és leánytanulók szavaló s olvasó könyve mindkét nemű elemi tanodák, ugyszinte kisebb magányos növendékek használatára. . . jobb írókból, több oktatóval egyetértésben.* Ebben az elemi iskolások számára készült tankönyvben két Erdélyi-vers található: Az egyik a „Ha beköszönt az őszi szél” kezdetű, Ballagitól már ismert *Őszi dal*, a másik *Az őszi pusztítása* címet viseli és Ballaginál „Mi fáj virágaimnak?” kezdettel található.

Tatay István a gimnázium magasabb osztályai számára is írt magyar tankönyvet, ugyancsak 1847-ben. *Költészeti és szónoklati remek*ek magyar prosódiaival, metrikával, s a költői és szónoki beszédnek és fajok rövid elméleti felvilágosításával.

Egy Erdélyi-verssoralal találkozunk a *Költészeti külsintan* című fejezetben a verslábakkal kapcsolatban: „Nem arra jöttem én, hogy ekkép lássalak.”

A *Világi dalok* részben olvasható a korábbi tankönyvekből már ismert *Új évre* című Erdélyi-vers.

Az elégiákat tárgyaló fejezetben egy új Erdélyi-költemény bukkan fel, a *Családi kép*.

Egy másik korabeli tankönyvszerző. Szuppan Zsigmond nagyszombati katolikus gimnáziumi tanár 1847-ben Pozsonyban megjelent irodalomtörténet-tankönyvében – *A magyar s külföldi irodalom története* – a következőket állapítja meg:

Erdélyi János kitűnő költő; műveiből csak a *Könyörgést*, a *Pórfiút*, *Az ifjúkor hatlyudalát* említeni szükséges, hogy állításunkat igazoljuk; nyelve virágos, szép.

Két kötetben dolgozta fel a költészettan anyagát Tooth István pesti ügyvéd. Az első kötet, amelyet Heckenast Gusztáv 1847-ben adott ki: *Költészet-tan kézikönyvül*. Ez elméleti poétika. Ebben is megtalálható a „különféle trocheus versek” között a már korábbi tankönyvből is ismert, „Mennek ők az ifjuság” kezdetű strófa.

A másik kötet egy év múlva, 1848-ban jelent meg, ugyancsak Heckenast – március idusán oly híressé vált – nyomdájában. Ebben szintén fellelhető a korábbi poétika elméleti anyaga, de bőséges versgyűjtemény kíséretében. A kötet címe: *Magyar szavalmányok könyve különös tekintettel nyilvános s magániskolákra, nevelőintézetekre, s családi használatra, jelesb magyar költők után*.

A versgyűjteményben Erdélyi János neve alatt négy vers található. Az első a 14 strófás *Könyörgés*. Ezután a *Porfiu* 11 szakasza következik. Hatalmas költemény a 94 soros *XIX. század* című „satyra”.

Végül egy 26 soros vers, címe *Egy gyermek születése*, olvasható Erdélyitől.

Tooth István mindkét kötetében megtalálható *A magyar költészet történetének rövid vázlata* című összefoglalás. Ebben ez is olvasható: „Ujabb költőink – Császár, Erdélyi, Garay és Petőfi – műveiben mindenütt a *nemzeti elem* tulnyomóskodik”.

* * *

Hazai tankönyvirodalmunkban új jelenség volt a magyar nyelvű magyar nyelv- és irodalom tankönyvek megjelenése a reformkorban. A korábbi századokban bőséges alapossággal tanulmányozták a gimnáziumok tanulói az ókori latin auktorek költői és prózai műveit. Az 1820-as évek végén adták közre az első olyan tankönyveket, amelyekben magyar költői és prózai művek szerepelnek tananyagként. Akkor természetesen nem az irodalomtörténeti szempont érvényesült: elsősorban a kortársi magyar költőket szolgáltatták meg, kortársi mondanivalót, „üzenetet” közvetítve. E tankönyvekben a legtöbbet szereplő költő kétségkívül Vörösmarty. De mindegyik – a mai irodalomtörténetekben is jelentős személyiségként számon tartott – költő helyet kapott a tankönyvekben. Közöttük foglalt helyet az 1840-es években költői művekkel jelentkező fiatal Erdélyi János is.

SZ. FEHÉR ERZSÉBET

Adalékok a magyar református egyház 19. századi művelődési törekvéseihez. (Toth Ferenc reformtervei.) Tóth Ferenc 1768. november 19-én született a Balaton mellett, Vörösbényben. Gazdag termést hozó, s egyháztörténeti szempontból is korszakalkotó élete 1844-ben zárult le. Ha röviden is, de szükséges érintenünk Tóth Ferenc életének legfőbb állomásait, hogy egyértelmű legyen a magyar művelődés- és egyháztörténetben betöltött szerepe.¹

¹ Itt közlöm a Tóth Ferenc életére és munkásságára vonatkozó források pontos leírását: ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiad. Bp., 1977. 653.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. k. Bp. 1910. 367–371.; LISZKAY József: *Tóth Ferenc ref. szuperintendens*. In. Nagy papok életrajza. Bp., 1877. 1–86.; *Fő tiszteletű s nagy tudományu Tóth Ferencz urnak. . . egyházi innepe. . . Veszprém, 1828.; Számmer Alajos*. 87. L. ebben különösen is: A keresztyén vallás diadalmán való hálás öröm, melyet Tóth Ferencz. . . fő pásztori hivatalára való felszenteltetése alkalmatosságával hirdetett Nagy Mihály. . . 17–58.; *Emlék oszlop. . . Tóth Ferencz. . . boldogult szuperintendens urnak koporsójánál és sirjánál. . . Pápa, 1845*. A Ref. Főiskola betűivel. 38.; SZENTKUTY Károly: *Jeltelen sírok. Tóth Ferenc. I–III. rész*. = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (= PEIL) 1876. 1303–1307., 1341–1345., 1372–1376.; VÁRI-SZABÓ Sámuel: *Tóth Ferencz dunántuli szuperintendens*. = PEIL 1845. 50. 1194–1195.; BOROS Mihály: *Tóth Ferenc*. = Protestáns Képes Naptár 1861. 25.; *Pallas Nagy Lexikona*. XVI. k. Bp. 1897. 289.; *Magyar Plutarch. Új magyar Athenás. Újabbkori magyar protestáns egyházi írók életrajzgyűjteménye*. Bp. 1887. 448–449.; BALOGH Ferencz: *A magyar protestáns egyháztörténet irodalma*. Debrecen, 1879. 43–45. LÉKAI Lajos: *A magyar történetírás 1790–1830*. Bp. 1942. 104–106.; „*Superintendentalis Matricula. . . kezdődött 1823. esztendőben. . .*” A Dunántuli Református Egyházkerület Könyvtárának Kézirattára (DREK, Kézirattár). Jelzete: 0. 394. t. 1.; BENEDEK Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati teológiája*. Debrecen, 1933. 255.;

Az elemi iskolát befejezve, gimnáziumi s felsőbb tanulmányait a debreceni kollégiumban végezte, végig eminens tanulóként. 1788 tavaszán lett togatus diák, 1794-től köztanítóságot viselt, 1798-tól senior volt, ez idő alatt rendezte a kollégium bibliotékáját is. A kollégium ajánlásával 1799 tavaszától Bécsben nevelősködött gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár házábanál, akivel kapcsolata a későbbiekben sem szakadt meg, amit levelezésük bizonyít.² A pápai református egyház konzisztóriumára 1799-ben meghívta a teológia tanárának, ám előbb — Teleki Sámuel pártfogásával — egy éven át a göttingeni egyetemen gyarapította ismereteit. 1801. június 5-én iktatták be a kollégiumi rangot visszanyert pápai főiskola tanári állásába mint a teológia első tanárát.³ Természetesen mindhárom pápai kollégium-történet több fejezetet szentel Tóth Ferenc 16 évi pápai tanárságának, a pápai kollégium felvirágoztatásáért kifejtett szervezőtevékenységének.⁴ Tóth Ferenc élete és a pápai kollégium sorsa összefonódtak, örök időkre elválaszthatatlanok, hisz pápai lelkészként, esperesként, majd püspökként is a kollégium legfőbb védelmezője, gondviselője volt. Mándi Márton István mellett ő tette a legtöbbet a kollégium tudományos rangjának visszaszerzéséért, Pápan való maradásáért, új tanszékekkel való bővüléséért, s az egyre szélesebb alapokon folyó oktatás anyagi feltételeinek megteremtéséért.

Tóth Ferenc tanári és tudományos munkájában egyaránt kiemelkedőt nyújtott. Ugyanez mondható el könyvtárszervezői tevékenységéről is.⁵ Pápan a főiskolai könyvtár igazi fejlődését Tóth Ferenc direktorsága alatt érte el.⁶ Pápai lelkészként, majd esperesként és püspökként is a könyvtár legfőbb mecénása maradt. Mintegy 800 kötetes — számos egyedi értékkel bíró — könyvtárát a pápai főiskola könyvtára örökölte, felbecsülhetetlen értékű egyháztörténeti kéziratgyűjteményét pedig veje, Liszkay József a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának adta el.⁷

Tóth Ferenc 1815-től egyházkerületi lelkési főjegyző (püspökhelyettes), 1817 tavaszától pápai lelkész, 1823-tól a pápai református egyházmegye esperese, 1827-től a dunántúli egyházkerület püspöke. Bámulatosan sokoldalú irodalmi munkásságát, melyet a teológiai tudományok területén végzett, a göttingeni egyetem 1830-ban díszdoktorsággal jutalmazta.⁸ 1828-ban elindítója volt az agenda-reformnak, mely egységes agenda készítését és bevezetését tűzte ki céljául a dunántúli református egyházkerületben. Ugyancsak „szellemi atyja” volt az új dunántúli „halottaskönyvnek” 1832-től, ami aztán *Pápai Halottaskönyv* néven, 1842-ben Pápan jelent meg első ízben. Ennek utolsó ismert kiadása — edicójelzés nélkül, de tulajdonképpen a 37. számotartott kiadásként — 1939-ben, Budapesten látott napvilágot.⁹ Amikor az egyházi ortodoxia megtámadja Pap Istvánt, az 1821-ben megjelent *A vallási egyesülés idejé* c. munkájáért, akkor Tóth Ferenc — bár a vilonyiai lelkész felfogását maga sem osztja maradéktalanul — megpróbálja védelmébe venni a szerzőt.¹⁰

Uő.: *Miről prédikált Tóth Ferenc?* Pápa, 1945. 46.; TÓTH Endre: *Lelkész-képzés és továbbképzés Tóth Ferenc korában.* Pápa, 1931. 16.

² *Ut-mutatás a helvetia vallástételt követő Tul a Dunai Superintendentiában lévő lelki tanítóknak tanulásbéli foglalatoskodtatására.* . . Révkomárom, 1824. (48.) 5.

³ LISZKAY: *i. m.* 5.; *Emlékoszlop.* . . 35.; *Magyar Plutarch.* . . 448.; SZINNYEI: *i. m.* 368.; ZOVÁNYI: *i. m.* 653.; *Debreceni írók* (Életrajzi adalékok) Közli BOROVSZKY Samu. = Irodalomtörténeti Közlemények 1899. 119.; BENEDEK Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati teológiája.* 29–30.

⁴ KIS Ernő: *A Dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895.* Pápa, 1896. 350.; LAMPÉRTH Géza: *A Pápai Református Főiskola története 1531–1931.* Pápa, 1931. 202. (30); *A Pápai Kollégium története.* Bp. 1981. 446.

⁵ SZABÓ György: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Pápa) története.* In: Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. Szerk. BÁLINT István János. Bp. 1987. 72–79.; Uő.: *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története.* = MKsz 1986. 2–3. 155–165.; Uő.: *A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Pápa) kéziratkatalógusa.* Bp. 1987. 9–11.

⁶ BENEDEK Sándor: *Miről prédikált Tóth Ferenc?* 5.; Uő.: *Tóth Ferenc gyakorlati teológiája.* 32.

⁷ *Tóth Ferenc Analektái a Nemzeti Múzeum Könyvtárában.* = MKsz 1886. 221–250.

⁸ LISZKAY: *i. m.* 59–60.; ZOVÁNYI: *i. m.* 653.; SZINNYEI: *i. m.* 367–371.

⁹ CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A pápai halottaskönyv.* In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. III. 1983. Bp. 1984. 8–10.; LISZKAY: *i. m.* 48–49.

¹⁰ Uo. 49–50.; BENEDEK Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati teológiája.* 41.

Mindezek után rátérhetünk tulajdonképpeni témánkra, Tóth Ferenc terveire, reformjaira a lelkész-képzés, ill. továbbképzés terén. A lelképásztori tisztról, a „tanítói rendről” több munkájában is kifejti véleményét, nem rejtve véka alá, hogy eszményképe a képzett, tudományosan kvalifikált lelképásztor.¹¹ A lelképásztorral szemben támasztott követeléseai nagyok:

A Papi Hivatalra meg-kívántatik a Filozofiának, Világi és Ekklesiiai Historiának, Napkeleti Régiségeknek, Chronológiának, Földleírásnak, Természeti Historiának, Ékesen-szóllás mesterségének, Sídó, Görög, Deák, és a mai Tudós Nyelveknek alkalmas tudása. . .¹²

Győrött, 1806-ban kiadott *Lelki Pásztori Gondviselés* című könyve második részében szól „A Prédikátorban megkívántató Minéműségekről, és a Tudományokról”. Hat pontban sorolja fel azokat a tudományokat, melyekben „ha tsak közepszerűen is”, de jártas legyen a prédikátor.¹³

1. A Theológiában, még pedig annak mind Theoretica, mint Practica részeiben[. . .]
2. Az Exegesiben, vagy a Szent Írás értelmezésében és magyarázásában, a melyre főképpen a Sídó, Görög és Deák nyelveknek tudása, és a Hermeneutika reguláknak, a Vallási Régiségeknek s Utazóknak esmérete kívántatik meg[. . .]
3. Az Ekklesia és Vallás históriájában[. . .]
4. A Lelki Pásztori Theológiában (Theologia Pastoralis), melynek e három részei vagynak: Homiletika; Prudentia-vagy Cura Pastoralis, Lelki Pásztori Gondviselés, és a Liturgica[. . .] [Tóth F. mindhárom diszciplínában úttörő jellegű kézikönyveket írt!]
5. A Philosophiában, mert a Természeti Vallás, egy része a kijelentett Vallásnak, — de még azért is, mert a Szív és Emberek esméretére, a mire pedig a Lelki Pásztorinak egyáltalában szükség van, tsak a juthat el, a ki a Lélekről, és az Emberről való Tudományban (Psychologia, — Anthropologia) jártas[. . .]
6. Az Ékesen szóllás mesterségében otthon legyen. . .

A dunántúli református egyházkerület 1821. évi mezőszentgyörgyi közgyűlése jegyzőkönyvének 12. pontja alatt¹⁴ a következőket olvashatjuk:

Nagy örömmel tapasztalja ezen Superintendentiale Consistorium Lelki Tanítóinknak a tudományoknak különb-különbféle részeiben tett és mindennap teendő szép előmeneteleket, mely . . . hogy annál sikeresebbé tétessen, generalis notarius urra bízotat, hogy dolgozzon ki egy munkát arról, hogy micsoda eszközökkel lehetne tiszteletes Prédikátorainknak tudományos foglalatosságát meg gyümölcsözőbben elősegíteni s nevezetesebb tudósainkat meg is jutalmaztatni.

Az egyházkerület felkérte az egyházmegyéket, hogy javaslataikat Tóth Ferenc generalis notariusához küldjék; valószínű, hogy az ő közbenjárására sikerült elindítani az egész folyamatot.

A következő utalás e vonatkozásban a révkomáromi egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 42. pontja alatt található. Jelentésre került, hogy Tóth Ferenc még nem készíthette el munkáját, mert az egyházmegyék egy része még nem küldte be javaslatait a lelképásztorok tudományos felkészítése és továbbképzése tárgyában. A közgyűlés határozata: „A jövő Köz Gyűlésre az ezen tárgyban készítettendő munka váratik.”¹⁵

Közben azonban hadd idézzem Tóth Ferenc egyházkerületi lelkési főjegyző (generalis notarius) 1823. március 10-én Szilassy Józsefhez, az egyházkerület főkurátorához írt levelének egy érdekes részle-

¹¹ TÓTH Ferenc: *Homiletika*. 2. bőv. kiad. Győr, 1814. 6. 12.; BENEDEK Sándor: *Tóth Ferenc gyakorlati theológiája*. 41., 55.; *Halotti beszédek. . . Sebestyén István urnak. . . utolsó tisztességtelekor. . .* Pápa, 1841. 7.; *A Jézus nevéért munkálódó egyházi fő igazgató, néhai. . . Tóth Pápai József urnak. . . utolsó tisztesség megadása alkalmosságával. . . elmondott halotti beszédében lerajzolta* TÓTH Ferentz. . . Győr, 1827. 7–10.

¹² TÓTH Ferenc: *Homiletika*. Komárom, 1802. 10–11.

¹³ TÓTH Ferenc: *Lelki pásztori gondviselés*. Győr. 1806. 12–13.

¹⁴ Egyházkerületi jegyzőkönyv, 1821. 12. pont. A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (Pápa); TÓTH Endre: *i. m.* 1.

¹⁵ Egyházkerületi jegyzőkönyv, 1822. 42. pont. (Uo.); TÓTH Endre: *i. m.* 1.

tét.¹⁶ Tóth Ferenc a levél első felében *A mentő himlőnek beoltását illető instructio* c. (Pest, 1823.) munkájának elkészültéről tájékoztatja a főgondnokot, majd ezt írja:

Még volt egy munka rám bízva, ami már nehezebb és amelynek elkészítését lehetetlennek is mondták sokan. Ezt én magam is érzettem, de mivel magam tettem fel a javallatot a gyűlésben, mások pedig nem akarták s féltek is felvállalni annak kidolgozását: kénytelen voltam, a papi rendnek becsületének feltartására való kötelezettest érezvén szívemben, azt felvállalni. Az a javallat lelki tanítónknak tudományos foglalatoktatását s nevezetesebb s magokat érdemesített tudósainknak megjutalmaztatását illette. Az utolsó részétől senki sem félt: de az elsőre nézve még magamat, privát levélben megintettek, hogy famam servare memento, — haragot veszek papjainktól magamra, kik azt nem szeretik, ha őket a tanulásra erőszakoztatnám. . . ezeket én mind tudván: akármi rettentéssel sem tettem le feltett propositiomról, annyival inkább, hogy azt a publicum elfogadta. Most hát ezen dolgozom, és megvetem magamat, hogy a munka olyan legyen, melyet a publicum elfogadhasson, prédikátortársaim elfogadhassanak és vele nekik is és vallásunknak is használhassak. Ezt most nem küldhetem el: de innepek után reményem kész lehetek vele és azt azonnal kötelességemnek esmérem Méltóságodnak substernálni.¹⁷

A munka el is készült a traktusok véleményének felhasználásával, s ezeket Tóth Endre többször is idézett munkája részletesen ismerteti.¹⁸ Az 1823. évi tatai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyvének 33. pontja alatt már azt olvashatjuk, hogy

... tiszteletes Generalis Notarius Ur a Venerabilis Traktusoknak vele közlött Jegyzéseiket is összenézvén, a megrendelt és az általa elkészített munkát ezen Titulus alatt bemutatta: „Utmutatás a helvetiai vallástételt követő tul a Dunai Főtiszteletű Superintendentiában lévő lelki tanítóknak, tanulásbéli foglalatoktatására és a jelesebb Tudományu, s magokat a tudományos pályán valósággal érdemesített Prédikátoroknak megjutalmaztatására.”¹⁹

Határozatba foglalták az *Ut-mutatás* mielőbbi kinyomtatását, ami aztán 1824-ben meg is jelent Révkomáromban. Tóth Ferenc a munkát nem a maga neve alatt adta ki, csupán csak azt jegyzi meg a könyv végén, hogy „kiadta a superintendentiának 1823-dik esztendőben május 29. 30. 31. napjain tartott consistoriuma actáiból Tóth Ferenc. . .”²⁰

A könyvecske tartalmilag két fő részre oszlik. Az I. szakasz címe: *A Lelki Tanítóknak tanulásbéli foglalatoktatásáról, — és az ezt elő segéllő Eszközökről, — s Censurákról*. Az I. szakasz 1. (A.) fejezetének címe: *Az egyházi Hivatalra menendőknek tudományos készíttetéséről, s a Prédikátori Hivatalra menendőknek tudományos készíttetéséről, s a Prédikátori Hivatalra való felvételést megelőző Papi Censurákról*. Látjuk, hogy itt magának a lelkipásztor-képzésnek a geneziséről, a teológusképzés reformjáról van szó.²¹ A lelkész-továbbképzés reformjának legfontosabb feltétele tehát Tóth Ferenc szerint a lelkészképzés reformja. Annak ellenére, hogy a 48 lapos könyvecske zömét ennek tárgyalása tölti ki (32 lap), mi írásunkban csak a könyv második részében foglaltakkal (az I. szakasz B. pontja, valamint a II. szakasz) foglalkozunk részletesen. Ez a rész azonban csak tanácsképpen szól azokhoz „kik már rendes Prédikátorok”, de az első rész (I. szakasz A. pontja) azokra nézve, „kik még csak készülnek a Prédikátori szent Hivatalra. . . Törvényeket hoz. . .”²² Elmondhatjuk, hogy az *Ut-mutatás*ban a magyar református lelkészképzés gyökeres megreformálására került sor, annak ellenére, hogy a reformok megvalósulása csak részleges s időleges volt.

¹⁶ Tóth Ferenc levele Szilassy Józsefhez. A nagykőrösi ref. gimnázium könyvtárában lévő eredetiekről lemásolta TÓTH Endre. Pápa, 1931. Számozatlan gépelt kézirat. DREK, Kézirattár. O. 675. e. — Szilassy Józsefhez l. még: *Kazinczy-levelek*. = Itk 1893. 459–460.

¹⁷ Tóth Ferenc levelei Szilassy Józsefhez. 1823. március 10.

¹⁸ TÓTH Endre: *i. m.* 1–9.

¹⁹ Egyházkerületi jegyzőkönyv, 1823. 33. pont.

²⁰ *Ut-mutatás*. . . (Komárom, 1824.) 33. 48.

²¹ TÓTH Ferenc már a *Lelki pásztori gondviselés* (Győr, 1806.) c. munkájában (III. rész X. fejezet) foglalkozik a végzett teológus (az új prédikátor) hivatalba állításának gyakorlatával. (18–19.)

²² *Ut-mutatás*. . . 5.

Az *Ut-mutatás* tulajdonképpeni második részében a már „rendes” prédikátorok tudományos továbbképzésére csak ajánlást ad az egyházkerület. A 33. lapon kezdődő B. fejezet (I. szakasz) címe: *A Rendes, és már Actualitásban álló Prédikátoroknak tudományos és tanulásbéli foglalatosságáról*. A 42. lapon kezdődő II. szakasz címe pedig: *Azoknak a Lelki Tanítóknak megjutalmaztatásáról, a kik Tudományok által magokat mások felett kitetszőképpen megkülönböztették és érdemesítették*. Tóth Ferenc hangsúlyozza, hogy a szuperintendencia részéről az utóbbiak csak buzdító Tanácsadások, melyekkel a prédikátorokat az „ő tudományos pályájokban segíteni, eleveníteni. . . erősíteni és bátorítani” akarja.

Ditséri ez a Szuperintendencia a maga Prédikátoraiban, 1-ben is azt, hogy nem kényszerítésből való robotossai, hanem kedvel szolgáló Fiai ők a Minervának, — és inkább maguktól megindult, és önként fáradozó, s futó Munkások ők a Böltességnek tágas Mezejében, mint erre őket serkengetni kellene. . .

Mégis a szuperintendencia javasolja a traktusoknak a hallei kiadású *Literatur Zeitung* valamint a hazai *Tudományos Gyűjtemény* megrendelését, s a papok közötti köröztetését. Azt, hogy az *Ut-mutatás* nem maradt teljesen hatás nélkül az egyházi életre, bizonyítja a *Tudományos Gyűjtemény* két érdekes példánya, melyeket a pápai református könyvtár kéziratára őriz (1836. III–IV., IX–X. k.). Ezekből megtudjuk, hogy Botos Mihály tapolcafői református lelkész, a pápai egyházmegye esperese előfizetett a *Tudományos Gyűjteményre*, valamint melléklapjára a *Koszorura*, s rendszeresen körbeküldte azokat egyházmegyéje lelkészei között. A folyóirat említett két példányához hozzáfűzve találjuk az esperes kézírásos levelét, melyben a lelkészek figyelmébe ajánlja a küldött orgánumokat. Az esperes leveléhez fűzve, egy másik lapon 37 község lelkésze, illetve tanítója igazolja a küldemény átvételét, s annak továbbküldését.²³

Az *Ut-mutatás* javasolja az egyházmegyei könyvtárak felállítását ajándékozott könyvekből, s az egyházmegye által előfizetett tudományos folyóiratokból, hogy így a szegényebb sorsú, a könyvet, folyóiratot megvásárolni nem tudó prédikátorok számára is megnyíljanak az információszerzés és a továbbképzés lehetőségei. Az egyházmegyei bibliotékák, s a papi olvasótársaságok egymásután jöttek létre az 1820-as, 30-as évektől, itt is bizonyítva az *Ut-mutatás* hatását.²⁴

Az *Ut-mutatás* részletesen, s évekre kidolgozott, kész tematikát ajánl a lelképásztorok figyelmébe, „melyeket némely lelki Tanítók követnek a Papi, s egyéb tudományokba való magok pallérozásában”, kezdve a textusok eredeti nyelven történő elolvasásától, exegetálásától a régi görög-latin klasszikusoknak eredetiben való olvasásáig, a teológiai és világi tudományágak elmélyült tanulmányozásáig. Az *Ut-mutatás* az esperesek kötelességévé teszi, hogy vigyázzanak az ifjú prédikátorok szellemi előmenetelére, tőlük a kanonika vizitációk alkalmával kérjék el a prédikált textusok jegyzékét, sőt némely prédikációkat olvassanak is el, hogy

miként veszi hasznát az Ifju Prédikátor az ő kezei közt lévő Könyveknek, dolgozik-e valamit a maga erejével? Nem él-é vissza a dologtalanságra a nyomtatott Prédikátiokkal — továbbá a Katechismusi Homiliákat maga erejével dolgozza-é ki?

A II. szakasz tehát a tudományos munkában már érdemeket szerzett prédikátorok megjutalmazásáról szól. Fő jutalmuk az lesz, hogy nevüket és érdemüket bejegyzik a szuperintendencia jegyzőkönyveibe, s a magasabb egyházi tisztségekre első renden őket ajánlja az egyházkerület, közülük kerülnek majd ki „a censorok a közönséges Papi Gyűlésekben, a törvényes Könyvvizsgálók, a Superintendentiális Assessorok, a Literaria Deputatio tagjai”, rájuk bizzák az iskolai examenek felügyeletét, a fontosnak tartott könyvek megírását. Sőt, ha könyveiket a szuperintendencia adja ki, a befolyó haszonból anyagilag is megjutalmaztatnak.

Állit fel a Superintendencia egy Gyűjteményt, mellynek Titulussa e leszsz: Biographia eruditorem Verbi Divini Ministrorum Helveticae Confessionis in Superintendencia Trans Danubiana existentium: mellybe a maga kebelbeli nevezetesebb, és magokat valóságággal érdemesített Lelki Tanítók Életének leírását beteszi, és örök emlékezetül, a maga Arkhivumába tartja. . .²⁵

²³ *Ut-mutatás*. . . 34–35.; SZABÓ György: *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története*. In: *A Pápai Református Gyűjtemény*. Pápa, 1987. 26.

²⁴ *Ut-mutatás*. . . 36.

²⁵ Uo. 44–46.

Ilyen könyv létezéséről sajnos nincs tudomásunk, hisz nyilvánvalóan nem arról a szuperintendenciális matrikuláról van szó, melyet 1823-tól kezdve kezdtek vezetni — feltételezhetően Tóth Ferenc indítványára — s melybe minden prédikátor saját kezével bejegyezte magát. Az első beírást éppen Tóth Ferenc vezette bele, már mint a pápai egyházmegye esperese.²⁶ Az *Ut-mutatás* azonban e téren sem maradt hatás nélkül, s ezt erősíti meg az a kézirat, melyet a pápai református könyvtár kéziratára őriz, s melynek címe: *Neveik és rövid Életrajzaik azon. . . Prédikátoroknak kik a Mezőföldi vagy Peremartoni hely. hitvallásu egyházvidékben a Vallási türedelem óta a jelen időkig valamelly nyomtatott munkát adtak a világ eleibe a kiadott Munkának czimjével. Öszveíratott Bali Mihály által. (Kálóz, 1841.)*²⁷

De Tóth Ferenc maga is előljárt a tudós lelkipásztorok megbecsülésében, nevük és életművük megörökítésében. A „túl a tiszai”, valamint „túl a dunai” szuperintendensek életét összefoglaló neves egyháztörténeti munkái is ezt a célt szolgálták.²⁸ Itt említtem azonban meg a következő munkáját is: *Éneklő kar avagy azoknak a tudósoknak, és szentpoétáknak laistroma, kik által, a Magyar Országi reformátusok ujv énekes könyvében lévő, és külömb-külobmféle alkalmatosságokra írt 253. énekek szerzetettek.* Ebben az 1808-ban Debrecenben kiadott *Közönséges isteni tiszteletre rendeltett énekeskönyv.* . . új énekeinek szerzőit mentette meg a feledés homályától.²⁹

Még egy nagyon érdekes dolog van az *Ut-mutatás* utolsó részében. A szuperintendencia elhatározta, hogy egy gyűjteményt állít fel *Pannonica Bibliotheca* néven, mely a *Superintendentiális Arkhivum* mellé lesz helyezve, gondviselője pedig a generalis notarius lesz.

Ebbe tétetnek be Tudósainknak akármely nyelvből tett Fordításai, melyek a Költség nem léte miatt ki nem nyomtathatódnak, tsak Kézírásban állanak, — akarván ez által is a Superintendencia Tudósainkat halhatatlanítani, — derék Munkáikat az elvesztéstől megmenteni.³⁰

A „Pannonica Bibliotheca” gondolata még sokáig élt. Tóth Ferenc még 1834. december 13-án is, már mint püspök körlevelet bocsát ki ez ügyben.³¹ A barsi egyházmegye 1835. március 16–17-i közgyűlési jegyzőkönyvéből³² idézem e körlevél szövegét:

Superintendentiális Jegyző Könyveinkből is lehet tudni, hogy valami munka akár eredetiképp készítettik, akár fordítottak, és ki nem nyomtattathatik, adatnának azok bé a Pannonica Bibliotheca név alatt felállítandó Könyvtárba, mely ott, legalább megmaradna, és az Iró halálával nem válna semmivé. . .

A „Pannonica Bibliotheca” szép eszméjének — noha egészében nem valósult meg — mégis voltak pozitív kihatásai. Már az 1820-as évek második felében több mint 30 kéziratot kötetből állt, a későbbiekben pedig tovább gyarapodott, mintegy alapját képezve a jelenleg kb. 1400 kézirat egységet számláló (egy egység max. 622 kéziratból áll!) kéziratárnak. A „Pannonica Bibliotheca” számára beadott kéziratok tehát a pápai református főiskolai könyvtár tulajdonába kerültek.³³

Az *Ut-mutatás* gondolatai püspökként is foglalkoztatták Tóth Ferencet. 1929. október 30-án újabb körlevélben fordult az esperesekhez, ami Tóth Ferencnek a pápai református könyvtár kéziratárában őrzött *Püspöki magános Protocollum*ában olvasható teljes egészében, de idéz belőle Liszky József is a már említett Tóth Ferenc-életrajzában.³⁴

²⁶ DREK, Kézirattár, 0. 394. t.

²⁷ DREK, Kézirattár, 0. 854. 4 ff.

²⁸ TÓTH FERENC: *A helyvti hitvallásu tul a tiszai superintendentiában élt református püspök élete.* . . Győr, 1812.; Uő.: *A helyvti vallásélt tartó tul a dunai. . . superintendensek, vagy református püspökök élete.* . . Győr, 1808.

²⁹ Pest, 1823. 24.

³⁰ *Ut-mutatás.* . . 46–47.

³¹ SZABÓ György: *A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története.* In: *A Pápai Református Gyűjtemény.* 25.

³² Uo.

³³ Uo. 26.

³⁴ LISZKY: *i. m.* 45–48.; L. még: „*Püspöki magános Protocollum.* . . ” DREK, Kézirattár. 0. 675. 135–138.

Nékem igenis éjjel s nappali gondolkodásom az, miképp lehetne prédikátorainkat tudósabbaká tenni? Már az általam készített Ut-mutatásban is tettem erre nézve lépéseket, megírván ott, hogy a prédikátori szent hivatalra menendők miben és miképpen qualificálják magokat? S ugyan ott rájok nézve több féle censura is állapított meg, *melyeknek hasznát már itt is tapasztaljuk*. De a már prédikátori hivatalban levőkre nézve is megíratott, ha csak utmutatás és tanácsképpen is, hogy nevezetes tudósaink mint képezik magokat s egyéb tudományokban is. Mivel pedig sok oly szegény lelkészársunk van, kik alig csikorognak, s ennél fogva, nem is lehet tőlük kivánni, hogy a szükséges könyveket megszerezzék, és mivel az ilyeneket a közönségnek kell segíteni: azért ajánlatott az irt Ut-mutatásban tractusainknak a tudományos és politikai lapok járatása, s azoknak a prédikátorok közti köröztetése, valamint a könyvtárak felállítása, s azokban a jelesebb könyvek elhelyezése, hogy azokat az olvasni akarók használhassák. Már mivel nekem főpásztori hivatalom természeténél fogva tudnom kell, hogy milly lábon áll szolgatársaim közt a tudományos élet? Halad-é az vagy hanyatlik? S mindkettőnek mi az oka, s miképpen lehetne amazon segíteni, ezt pedig előbbre vinni. . . ?

Felkéri az egyházmegyék vezetőségét, hogy adjanak tanácsot arra nézve, miként lehetne a lelkész kart úgy képezni, hogy:

1. A társalgásban az eddiginél nagyobb ügyességet, több finomságot és simaságot, s a közhivatal pályáján érdeklődést, ügyszeretetet s pontosságot tanúsítson.
2. A lelkészek szabad idejüket hasznos könyvek olvasásával töltsék, s tudjanak felmutatni önállóan irt munkákat vagy akár fordításokat.
3. Olvassák a fontosabb hazai és külföldi politikai és teológiai szakfolyóiratokat. Az egyházmegyéknek ill. az egyes lelképásztoroknak járó orgánumok jegyzékét is bekéri a püspök.
4. Olvassák és használják a pápai főiskolai könyvtárban is meglévő hallei *Literatur Zeitungot*, valamint az *Allgemeine Kirchenzeitungot*, mely mindig részletes bibliográfiát közöl a legújabb teológiai szakirodalomról. Éppígy ismerjék a lelképásztorok a hivatásuk gyakorlásához fontos újabb szakkönyveket, ezeket az egyházmegyei bibliotékák lehetőség szerint szerezzék be, s az esperesek köröztessék a lelképásztorok között.
5. A „papi censurák” szigorításával elérni, hogy „ne legyen annyi selejtes és könnyű fegyverzetű” lelkész. . .

Körlevelének végén a külföldi tanulmányok jelentőségéről ír. Véleménye szerint az eklézsiái választásnál a külföldet járt „academicusokat” illetné meg az elsőség. Elítéli azokat az ifjakat, akik „az akadémiái promotion gyűjtött pénzzel itthon lebzselnek, s elragadozzák a valódi érdemek előtt az eklézsiát. . .”

A lelképásztorok továbbképzését szolgálta az 1834. december 13-án kibocsátott újabb körlevele is. Ebben a pécsi és a roznyói katolikus egyházmegyék gyakorlatára, valamint külföldi példákra (badeni hercegség, ausztriai egyházmegyék) hivatkozva javasolja, hogy a lelkészek minden évben köteleztessenek különféle „thesisek” kidolgozására.

. . . ki ki maga válasszon thesist, akár philosophiából vagy physikából, akár a polgári vagy egyházi históriából, akár gazdasági vagy nevelési tudományból, akár a theológiának bármelyik ágából, s dolgozatát adja be a tractusnak, mely azt a könyvtárba tevén, ha méltónak ítéli, köröztetni is fogja. . .

Levelét e szavakkal zárja:³⁵

. . . Minden célom, . . . hogy mi a reformáció korában nyert tudós címet megérdemeljük . . . óhajtanám, hogy mi is a tudományos pályán egyebektől, különösen a kortól el ne maradjunk. . .

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Tóth Ferenc életműve, lelkészképzési- és továbbképzési reformterve, művelődéspolitikája az eddigieknél nagyobb odafigyelést kíván egyház- és művelődéstörténetünkől.

SZABÓ GYÖRGY

³⁵ LISZKAY: *i. m.* 47–48.; „Pöspöki magános Protocollum. . .” 356.

A clevelandi „Szabadság” és alapítója, Kohányi Tihamér. *Az amerikai magyar kivándorlók sajtójának kialakulása* című cikkünkben részletesen foglalkoztunk a *Magyar Amerika* (1879) című és az *Amerikai Nemzetőr* (1881–1899) című amerikai magyar hírlapokkal.¹ Ezen kiadványok lényegében az amerikai magyar sajtó alapjait, prototípusait teremtették meg. Elsősorban az *Amerikai Nemzetőr* alakította ki azt a formát és tartalmat, amely az ottani magyar sajtó számára a megmaradás modelljévé vált azzal, hogy elsősorban a magyar egyletek szócsöve lett, egyben felismerte a reklámok, hirdetések közlésének anyagi jelentőségét, és főleg a szétszórtan kivándorlók szélesebb rétegeihez igyekezett szólni. Lényegében ezen szempontok figyelembevételével volt képes a most tárgyalt 1891-ben alapított clevelandi *Szabadság* egészen napjainkig fennmaradni.

A szerkesztő Kohányi Tihamér 1868-ban született Magyarországon, jogi tanulmányai elvégzése után újságíróskodott, majd megvette az *Ujpest és Vidéke* című lapot, később eladta, utóbb a *Nyirvidék*-et szerkesztette. Ez után családi és anyagi bonyodalmak miatt kivándorolt Amerikába.² Az Újvilágban kezdetben fizikai munkát végzett, ezt követően könyvkereskedéssel foglalkozott. Részt vett magyar egyletek, társaságok, mozgalmak szervezésében. Ekkoriban a clevelandi magyarok egy lap létrehozása céljából részvénytársaságot alapítottak; újságírói gyakorlatára való tekintettel Kohányi lett a szerkesztő. Azonban a részvényesek csak nehézkesen fizették be az összegeket, később a lap a szerkesztő tulajdonába került. Sok nehézség és küzdelem után erősödött meg a lap más kiadványok magába olvasztásával (*Magyar Híradó*, *Magyar Napilap*). A *Szabadság* olyan tekintélyt szerzett magának, hogy alapításának huszadik évfordulója alkalmából a szerkesztő tiszteletére rendezett ünnepélyen maga H. W. Taft, az Egyesült Államok akkori elnöke is megjelent. Kohányi viszonylag fiatalon, 1913-ban halt meg.³

A szerkesztő a lapot az óhazai Függetlenségi és 48-as párt szellemében kívánta szerkeszteni. Egyébként az alig egyéves *Szabadságot* a párt nyilatkozatban is támogatta:

Az országgyűlési Függetlenségi és 48-as párt az Amerikában megjelenő *Szabadság* című lapot mindaddig, amíg a függetlenségi és 48-as párt elveivel megegyezőleg szerkesztik, a párt erkölcsi támogatásban teljes készséggel részesíti.

Mivel a lap 1891. november 12-én megjelent első számából nem áll rendelkezésre Magyarországon példány, ezért nem ismerjük részletesebben a közvetlen célkitűzéseket és programot, de tudjuk, hogy a szerkesztő legfőbb célja az volt, hogy a *Szabadság* az egész amerikai magyarság kiadványa legyen. Másrészt a magyar egyletek szervezésére is vállalkozott, sőt a továbbiakban ezeket egységes szervezetté akarta kialakítani.

Noha nem áll rendelkezésünkre a lap első, programadó száma, 1892. március 10-én rövidített formában megismételte a szerkesztő a célkitűzéseket, és ennek idézése nem látszik érdektelennek:

Lapunk jövő számával betöltjük négy havi pályafutásunkat. Működésünk, tetteink, céljaink és elveink nyitott könyvet képeznek, a melyet mindenki megtekinthet. S a mint a múltban is őrizkedtünk piaci lármát csapva a közönséget magunkhoz csábítani, a jövőben is tartózkodni fogunk a reklám mezejére lépni. . .

Természetesen ez a kijelentés nem jelentette azt, hogy ne közöltek volna lapjukban hirdetést vagy reklámot, hanem ez elsősorban az „önreklámra” vonatkozatható. Ezután következett a kiadvány irányzatának tulajdonképpeni kifejtése:

Irányunk az lesz, mi volt, független, még pedig a szó legnemesebb értelmében. Az érdemnek elismerést – a gyalázatnak szégyenpadot. A hatalmat csak akkor ösmerjük el jogosnak, ha jogot gyakorol. De a hatalom előtt azért mert erős, mert uralkodik – nem hajtunk fejet soha.

Ígéretekkel, világot felforgató tervekkel nem fogjuk lapunk hasábjait megtölteni, már csak azért sem, mert egy jóízű újdonságot többre becsülünk a nem váltható ígéreteknel.

Érdekessé, változatossá fogjuk tenni lapunkat, különös gondot fordítva Magyarországra.

Ezután következik az elhagyott haza akkori politikai körülményeihez való viszonyulásuknak a kifejtése:

¹ BATÁRI Gyula: *Az amerikai magyar kivándorlók sajtójának kialakulása*. = MKsz 1987. 3. 206–216.

² WARM Miklós: *Kohányi Tihamér élete*. Cleveland 0., 1913. 45–48.

³ KENDE Géza: *Magyarok Amerikában. II.* Cleveland 0., 1917. 189–194.

Magyarország nagy események küszöbén áll. A forrongó társadalom tudára ébredt annak, hogy a mai állapotok tarthatatlanok. Ezeknek az eseményeknek hű képét akarjuk adni.

A magyar politika terén való hitvallásunk: az önálló független Magyarország.

Ebben el van mondva az is, hogy az olyan kormányoknak, mint a mostani, diadalkocsiját nem fogjuk tolni.

Függetlenségünket nem adjuk fel, tollunkat nem adjuk bérbe. Írunk nyíltan meggyőződésünk szerint.

Ez a meggyőződés pedig azt parancsolja, hogy az amerikai magyarság érdekeiért tántoríthatatlanul küzdjünk. Nem sunyi módon, amolyan „se hús se hal” formán, de leplezetlenül, nyíltan.

Sokak által megirigyelt, de bizony tövises a pályánk, azonban ránk nemcsak erkölcsi, hanem anyagi terheket is ró. Lapunk hetenként kétszer jelenik meg, e szerint kiadásaink kétszer akkorák mint más lapoké.

Tisztelettel felkérjük előfizetőinket, hogy lejárt előfizetéseiket megújítani szíveskedjenek.

E kiemelés há vzlatosan is, de érzékelteti, hogy milyen céljai voltak Kohányi Tihamérnak. Nem tér ki itt a szerkesztő talán a legfontosabb, a magyar egyesületekkel kapcsolatos elképzeléseire. Ugyanis, amint már említettük, szerette volna egységes szervezetbe tömöríteni az amerikai magyar szervezeteket. Már az 1892. év első számában egy közlemény jelent meg: *Felhívás az összes amerikai magyar egyletekhez és egyletekhez nem tartozó egyesekhez* címmel, amelyben lelkendezve jelentették be az Amerikai Központi Magyar Egylet megalakulását:

A philadelphiai magyar egylet mélyen áthatva az eszme magasztossága által, ez év december 6-án tartott gyűlésében illetékesnek mondotta ki, magát, egy „amerikai központi magyar egyletet” életbeívni. . .

Az „Amerikai Nemzetör” az „Önállás” és a „Szabadság” ez irányban egy új korszakot nyitottak meg az amerikai magyarság életében.

Ez az egyesítésre való törekvés hamarosan megvalósult, — ha nem is philadelphiai központtal. Az 1892. évi 22. számban már bejelenti a szerkesztőség: „A Magyar Nemzeti Szövetség 1892. március 13-án 1214 taggal megalakult. Ez a nap az amerikai magyarság történetében határköt fog képezni.” Ugyanezen a számon a *Szabadság* lapfeje alatt feltüntették, hogy kiadványuk „A Magyar Nemzeti Szövetség hivatalos lapja”. Majd közölték: „Kötelességünk tudatában igyekezni fogunk ezt a megtiszteltetést kiérdemelni.” Nem kívánunk itt foglalkozni a „Magyar Nemzeti Szövetség” további sorsával, amely intézmény 1894-ben már meg is szűnt; — egyesek szerint azért mert egyszerre kívántak foglalkozni gazdasági, segélyezési, kulturális, társadalmi és nemzeti kérdésekkel.⁴

Közben a lap szerkesztésének szempontjából azt történt, hogy a társszerkesztő Szepey József beegése miatt kivált a munkából. Erről maga Kohányi így írt:

Így maradtam a lap fennállásának tizenkettedik hetében egyedül, üres pénztárral, sok adóság-gal, kevés előfizetővel. Magamnak kellett végezni mindent, korrigálást, a kiadóhivatali teendőket. Utaznom kellett ide-oda, hogy a költségeket összehozzam, emellett harcolnom kellett azon ádáz támadások ellen, a melyekben más lapok részéről volt részem.

Közben a *Szabadság* ellen megindultak a már jelzett sajtó-csatározások az *Amerikai Nemzetör* és az *Önállás* részéről. Ezen támadásokra a szerkesztő többször éles hangnemben reagált. Például így:

Azt mondja „Ö” [Önállás] önhitten, hogy a „Szabadság”-ot visszaküldözgetik.

Néhány humoros megjegyzést is hozzáfűz.

Az „Ö” már huszonháromszor jósolta meg kivonulásunkat. Miért nem írja meg[:] az „Ö-ás” kó-sárszámra hever a „Magyar Ház”-ban, mert se Péter se Pál nem akarja. . . (Sz. 1892. 41. 1.)

Többek között valamely gyűjtés jelentéktelen segélyösszege vissza nem igazolása miatt támatta Kohányit az *Amerikai Nemzetör*:

Janson ur az „Amerikai Nemzetör” június 22-ik számában azzal a váddal lép elő. . . hogy a megküldött 25 cent nyugtázását hasztalan várta[. . .] legpiszkosabb alapokon nyugvó rágalom[. . .]

⁴ KENDE: *i. m.* II. 160.

Ezek a gyanúsítgatások mind arra valók, hogy a „Szabadság” érdekeinek ártsanak, hogy az amerikai magyarságot elidegenítsék az egyetlen magyar laptól, a mely az amerikai magyar munkás osztály érdekeiért síkra mert szállni.

Ezután gúnyosan vág vissza Kohányi:

A „Szabadság”-nak ma már több előfizetője van mint a kilenc éves „Nemzetör”-nek (a magyar kormány által kegyelemképen megrendelt példányokat nem számítva be).

A *Szabadságnak* négy lappal kellett megküzdenie, amint a szerkesztő az 1892. évi 43. szám 1. oldalán meg is írta: ezzel a „rossz” újsággal négy lap foglalkozik minden héten. . .

Az „Ö” június 25-ik számában kijelenti, hogy a „N-r”-rel szövetkeztek a „Szabadság” ellen. . .

Szóval, most már tudjuk, az Ö-s és a N-r miben sántikálnak. Hát szövetkezzenek, hogy hol egyik hol másik rágalmazzon. . .

Sajnos a személyeskedő, sokszor durva hangnem még hosszú ideig egyik jellemzője volt az amerikai sajtónak. Viszont sajtótörténeti érdekességként tarthatjuk számon az idézett cikk azon részét, amely az *Amerikai Nemzetör* nagyobb számú magyarországi, a kormány részéről „kegyelemképen” történt megrendeléséről tesz említést.

Egyébként maga a *Szabadság* jellegében és külső megjelenési formájában nem sokban különbözött az *Amerikai Nemzetörtől*. Még rovatai is hasonló jellegűek voltak. Lényegében a fő célkitűzés itt is az egyletek híreinek, eseményeinek közlése volt, hiszen az amerikai magyarok elsősorban ezen közlemények miatt fizettek elő a lapra.

Általában a *Szabadság* első oldalán a vezércikkek foglaltak helyet, valamint a lappal kapcsolatos közlemények, vagy valamely aktuális amerikai eseménnyel, egylettel foglalkozó hír. Nagy gondot fordítottak arra, hogy az óhazában történő eseményekről az akkori lehetőségekhez viszonyítva gyorsan tájékoztassák az olvasókat. Mivel az előfizetők nagy többsége kétkézi munkásokból tevődött össze, volt *Munkás hírek* rovat is. A friss hírek megküldésére felkérték az olvasókat is: „Felkérjük lapunk b. olvasóit, hogy az egyes munkás híreket velünk közölni szíveskedjenek. Ezzel honfitársaknak tesznek szolgálatot.” (Sz. 1894. 48. sz. 2. p.) Sokszor a munkalehetőségekről is tájékoztattak, de közöltek például ilyen jellegű hírt is: „— A Wayne Iron Work igazgatósága a munkások bérét önként emelte fel tíz százalékkal s kilátásba helyezte, hogy ismét fel fogja emelni béreiket. . .” (Sz. 1894. 48. sz. 2.)

A *Világ folyása* című rovatban az Egyesült Államokon és Magyarországon kívüli híreket közölték.

Az *Egyleti útmutató*ban voltak olvashatók a magyar egyesületekkel kapcsolatos kisebb hírek. A következő közleményt azért érdemes idézni, mert bizonyíték arra, hogy némely magyar egylet saját könyvtárral is rendelkezett:

New Yorki I. magyar önképző egylet

Helyisége 318 Houston utca. . .

Díszgyűléseit minden hó első vasárnapján, heti gyűléseit hétfő este tartja.

Elnök Angyalfy Endre. . . könyvtárnok Markovics E.

Könyvtár nyitva este 8–10-ig. (Sz. 1892. 3. sz. 4.)

Ilyen és hasonló jellegű híradások sok esetben szinte egyetlen forrásai, bizonyítékai némely amerikai magyar egylet létezésének.

A Cleveland várossal kapcsolatos híreket, tudósításokat is külön rovatban közölték. Minden szám tartalmazott szépirodalmi jellegű anyagot, ezek igen jelentős része folytatásokban jelent meg. Például 1894-ben Justh Zsigmond *Delelő* című írását, Mikszáth Kálmántól *A táborszernagy halálát* jelentették meg. Jókaitól Gárdonyitól is gyakran közöltek. Sajátos módon — az akkori szokástól eltérően — többek között Gárdonyi Gézának honoráriumot is fizettek, dollárban. Ezt a juttatást a nagy író levélben köszönte meg Kohányinak, és később is összeköttetésben maradtak. Részleteket közlünk az egyik levélből:

Eger, 1905. augusztus 11.

„Tisztelt Szerkesztő Uram!

Én ugyan régen tapasztalom, hogy az amerikai lapok, még az angolok is szedegetnek a munkáimból, de egyedül az Ön becsületes lelkében mozdult meg a méltányosság érzése. Fogadja hálás köszönetemet az Oceánon átröpített bankókért.

Szíves ajánlatára pedig ez a válaszom:

Új Göre-könyvet írni ez idő szerint nincs a munkasoromon. Hála Istennek most már azt írhatom, a mit magam akarok: bármit írok, nem penészedik meg a fiókomban. Göre-dolgokat tehát most már ritkábban faragok.

Érdekes lenne és bizonyára nagy feltűnést keltene, ha megegyezésünk sikerülne. De ha nem is lesz belőle semmi, én magát a gondolatot is köszönöm. Mi ugyanis az óhazában mindig örülünk, valahányszor azt látjuk, hogy az Amerikába sodort magyarok érzelmei egységben maradtak velünk.

Tisztelő híve:

Gárdonyi Géza, s. k.⁵

Feltehetően Gárdonyi népszerű Göre Gábor figurájának amerikai utazásáról írott regényt kért Kohányi. Gárdonyi Géza 1912-ben a lap alapításának huszadik évfordulója alkalmából is köszöntötte a szerkesztőt és egyben a *Szabadságot*:

... A te lapházad világító torony lett a Kolumbus világrészében szerteszórt testvéreinknek. Az óhaza ott szorít kezét mindennap az új hazával. Az új haza ott kérdi meg mindennap: mik történnék otthon?

A te lapod szuhogása, a magyar föld szellőjének susogása az idegenbe vándorolt milliónyi magyar szívnek!...

A lapban többször jelezték, hogy a kiadóhivatalban magyar nyelvű könyvek vásárolhatók. Kohányi Tihamér maga is állított össze angol-magyar nyelvkönyvet.

Könyvek és naptárak.

Lapunk kiadóhivatalában mindennemű imakönyvek, regények, olvasmányok és az 1892 évre szóló naptárak kaphatók. (Sz. 1892. I. sz. 3.)

Sokszor az éppen kapható könyvek felsorolására is sor került.

Talán legérdekesebb és legolvasottabb része volt a lapnak a hirdetés rovat, amely rész rendkívül fontos szerepet játszott az amerikai magyarok életében, hiszen egymás kölcsönös segítségét is lehetővé tette.

Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a kortársak szerint Kohányi Tihamér vállalva az esetleges anyagi hátrányokat is, az amerikai magyarság számára károsnak ítélt hirdetéseket, reklámokat nem volt hajlandó közzétenni lapjában:

... felállította azt az elvet, hogy az amerikai magyar lapszerkesztőnek gondosan ellenőriznie kell lapja hirdetési rovatát és nem szabad a lapban kiadni a sédelgési szándékokat takaró hirdetéseket. ...

Kohányi tisztában volt azzal, hogy ha ő elfogadja olyan telepítések hirdetéseit, a melyek nem lelkiismeretes emberek kezeiben vannak, akkor évente sok ezer dollár hirdetést kaphat. ...

Aranybánya-részvényeket nem hirdetett Kohányi a lapjában soha. ... a hiénák hirdetéseit se lehetett becsempészni sehogyan.⁶

Természetesen egyéb kisebb-nagyobb rovatok is feltűntek a *Szabadságban*, majd megszűntek. Például az *Egyről másról* rovat, amely elsősorban rövid kuriózum jellegű híreket közölt.

Kohányi szerkesztésében a lap hamarosan fellendült, emelkedett az előfizetők száma, számos kezdeményezésére, polémiáira felfigyeltek Amerika-szerte. 1897-ben már azt közölhette, hogy a „legnagyobb magyar lap az Egyesült Államokban. (Liberty) Hungarian weckly. The largest Hungarian Paper in the

⁵ WARM: i. m. 94.

⁶ WARM: i. m. 88–89.

United States.” (Sz. 1897. 2. sz. 4.). Ugyanebben az évben Kohányi beolvastotta lapjába a New York-i *Magyar Híradót*. Ezt a körülményt is feltüntette a címfejen. 1899-ben kiadta az első színes karácsonyi számot. Majd büszkén jelenthette a huszadik század első évében, hogy az akkor létező 186 amerikai magyar egyletből „143 a „Szabadság”-ban hirdette egyleti ügyeit. . . ” (Sz. 1901. 1. sz. 2.)

Mivel itt nem lehet célunk a máig megjelenő lap teljes történetének a feldolgozása, csupán csak az alapító szerkesztő Kohányi haláláig terjedő korszakkal foglalkozunk.

Jelentős sikernek minősíthető az amerikai magyar sajtó kezdeti korszakának viszonylatában, hogy megérte alapításának tizedik évfordulóját és képes volt a további évtizedekben is fenntartani magát. Kohányi elérte, hogy a *Szabadság* az amerikai magyarság legjelentősebb orgánumává vált és hogy az ekkor még hetenként megjelenő kiadvány (utóbb hetenként kétszer látott napvilágot, napilappá pedig 1908-tól alakult) jelentős hatást tudott gyakorolni a magyar kivándorlókra. Az alapítás tizedik évfordulójára 72 oldalas emlékszám is megjelent. A kiadványra felfigyeltek a hazai politikusok és újságírók is – általában is ekkoriban indultak meg a hivatalosnak minősíthető kapcsolatok a hazai szervek és az amerikai magyarok között. Köszöntötte a lapot Széll Kálmán miniszterelnök, üdvözölték Wlassics Gyula és Darányi miniszterek, de számos amerikai vezető (senátorok) is.

A kapcsolatfelvételnek jelentős állomása volt, hogy nemzeti zászlót küldtek az amerikai magyarságnak. Erről a következőképpen számolt be a lap:

Isten Hozott Édes Anyánk!

Ezerkilencszázkettő augusztus harmincegyedik napja arany betűkkel lesz Amerika magyarsága történetének a lapjaira feljegyezve.

Ezen a napon ér partot az a zászló, a melyet a magyar nemzet az „Országos Nemzeti Szövetség” útján az amerikai magyaroknak ajándékozott. . .

Az eddigi előkészületekből ítélve a New Yorkban lefolyandó ünnepek felül fognak múlni minden eddig rendezett magyar ünnepet. . .

Kohányi Tihamér.

(Sz. 1902. 35. sz. 14.)

Egyébként a zászló érkezésével kapcsolatban is adódott támadás, ugyanis az volt ráhímezve, hogy „Hazádnak rendületlenül légy híve oh magyar”. Ezt az idézetet a korabeli amerikai pánszláv sajtó amerikaellenes megnyilvánulásnak tüntette fel; feljelentést is küldtek az Amerikai Egyesült Államok elnökének. Az ügy tisztázódásáig számos cikk foglalkozott a témával a *Szabadság* hasábjain.

Az 1902. év másik nagy eseménye a debreceni Tóth András – Tóth Árpád költő édesapja – által készített clevelandi Kossuth Lajos-szobor felállítására volt, a nagy magyar államférfi születésének századik évfordulója alkalmából. Ekkor finom papíron külön „Kossuth szám”-ot adtak ki (Sz. 1902. 39. sz.), amelynek címdalán a valóban szép szobor nagy méretű képe látható. A szoboravatási ünnepegekről így számolt be később a lap:

Szombaton este a Clark ucai Hungarian Hall-ban ismerkedési estély volt. . .

Sok lelkes beszéd hangzott el itt is. Az estélyről Kossuth Ferencnek és Tóth András szobrának üdvözlő táviratot küldtek. . . Kossuth dicső ércalakja előtt meghajolván Amerika népe, mű alkotóját szívből üdvözljük.

Nagy lelkesedést keltett Zseni József beszéde, aki szóba hozta, hogy az amerikai nemzet szívésségét viszonzandó Washingtonnak kellene szobrot állítani Budapesten.

(Sz. 1902. 40. sz. 1.)

A terv Kohányi és a *Szabadság* nem csekély mértékű közreműködésével végül 1906-ban valósulhatott meg, a liberális szellemű Bárczy István akkori budapesti polgármester tevékeny segítségével.

Jelentős esemény volt a lap életében, hogy 1909-ben Fecső Imre hírlapját, a *Magyar Napilapot* – amely kiadvány „Az első amerikai magyar napilap”-nak hirdette magát – sikerült magába olvasztania. Története folyamán a legnagyobb elismerésben alapításának huszadik évfordulója alkalmából volt része a *Szabadságnak*. Ekkor is kiadtak egy díszes, vastag jubileumi számot. Az ez alkalomból rendezett banketten – amint már említettük – megjelent Clevelandben Taft, az Egyesült Államok akkori elnöke is.

A *Szabadság* első korszakának az alapító szerkesztő Kohányi Tihamér 1913-ban, nem sokkal az évforduló után bekövetkezett hirtelen halála vetett véget, a lap további történetével itt már nem kívánunk foglalkozni. Kohányi politikai arculatának mai megítélése a szakirodalomban nem túl kedvező, elsősorban

az akkori hazai nemzetiségek kivándoroltjaival kapcsolatos néhány megnyilatkozása miatt. Kohányi Tihamér mellett felhozható, hogy jelentős része volt egyesületek szervezésében, megerősítésében és sajtónyilvánosságához való juttatásában. Tevékenyen részt vett a clevelandi Kossuth- és budapesti Washington-szobrok felállításával kapcsolatos mozgalmakban. Erőfeszítéseket tett, hogy a kivándorolt magyarság ne szakadjon el az óhazától. Azt is el kell ismerni, hogy az ő személyes erőfeszítéseinek köszönhető, hogy a lap színvonala – különösen a századforduló után – emelkedett. Teret biztosított lapjában az amerikai magyar íróknak, művészeknek. Végül megállapíthatjuk, hogy a *Szabadság* évfolyamai ma is egyik legfontosabb forrásai az amerikai magyarság történetének.

BATÁRI GYULA

Bajcsy-Zsilinszky Endre könyvének („Egyetlen út: a magyar paraszt”) Zs. Szabó Sándor számára dedikált példánya. Zs. Szabó Sándor kisgazdapárti, majd parasztpárti politikus volt. 1892-ben született Mezőcsáton (Borsod megye), kismemesi eredetű, módos paraszt családban. A helyi elemi iskola végzése után a jóeszü gyereket a sárospataki kollégiumba adták tanulni. Mivel szüleinek a gazdaságban szükségük lett rá, két év elvégzése után abbahagyták vele a tanulást.¹

A politika iránt érdeklődő fiatal gazdaemberként az 1930-as évek elején belépett a Független Kisgazda, Földmunkás, Polgári és Agrárpártba. Jelentős része volt abban, hogy az 1935-ös választásokon a mezőcsáti választókerületben a kormánypárti Purgly Emilrel szemben Echaradt Tibort, a Kisgazdapárt vezérét választották meg képviselőnek.²

Feltehetően 1937-ben vagy 38-ban kapcsolatba került az akkor már a Kisgazdapártba átlépett Bajcsy-Zsilinszky Endrével. A nagy politikus az említett években egy alkalommal mezőcsáti lakásán is meglátogatta Zs. Szabó Sándort.³ A szorosabb kapcsolat jele, hogy a politikus budapesti találkozásukkor, 1939. január 19-én dedikálta neki *Egyetlen út: a magyar paraszt* című munkáját, amely 1938-ban jelent meg, a Kelet Népe kiadásában. A politikus a könyvbe az alábbi sorokat írta: „Zs. Szabó Sándor uramnak régi barátsággal Bajcsy-Zsilinszky Endre.”⁴

Zs. Szabó Sándor élete végéig büszke volt a dedikált könyvre, 1957-ben, amikor Szénási Géza legfőbb ügyészhez beadványt intézett a kuláklistánól való törlése érdekében, rehabilitációjának egyik indokaként hozta fel Bajcsy-Zsilinszkyvel való egykori barátságát.⁵

Végül mint utolsó ütközőt, mint politikai múltam legszebb emlékét, még csak egyet említek. Vértanúhalált halt Bajcsy-Zsilinszky Endre is kitüntetett. Barátjának fogadott. „Egyetlen út: a magyar paraszt” dedikált, s mai is ereklye gyanánt őrzött könyvével megajándékozott.

En pedig 1947. március 15-én, a dicső 1848-as szabadságharc 99. évfordulóján, a mezőcsáti hősi szobornál, a megváltozott és felszabadult magyar nép nevében emlékbeszédrel róttam le iránta a kegyelet adóját, s amely beszédemhez a Kommunista Párt akkori mezőcsáti titkára, Jobbágy János az első között gratulált.

Büszke voltam – bárha meghagytak is kuláknak, belső ellenségnek – arra, hogy neki voltam barátja, követője. Neki, a halhatatlan nagy magyar szabadsághősnek, nem pedig – mint annyi reakciós érzelmű rehabilitált kulák – a hírhedt, jogtíró és népelnomó Borbély-Maczkynak.⁶

Zs. Szabó Sándort az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások után a „nagygazdáknak nem tetsző” vélemény nyilvánítása miatt kizárták a Kisgazdapártból. Ezt követően belépett a Veres Péter vezette Nemzeti Parasztpártba.

Az 1940-es évek végén számos gazdatársával együtt kuláklistánra helyezték. A nagy beadás, a sok adó és az állandó zaklatások miatt 1952-ben 100 hold földjét az államnak ajánlotta fel, s elment a diósgyőri

¹ Zs. Szabó Sándor személyes iratai (birtokomban).

² Uo.

³ Özvegy Zs. Szabó Sándorné (Mezőcsát) személyes közlése.

⁴ Bajcsy-Zsilinszky Endre könyve (birtokomban).

⁵ Zs. Szabó Sándor levele a Magyar Népköztársaság Legfőbb Ügyészségének. Mezőcsát, 1957. (Kézírt levélfogalmazvány.)

⁶ Borbély-Maczkay Emil Borsod megye főispánja volt 1944-ig.

nehézszerszámgépgyárba segéd munkásnak. Innen ment nyugdíjba, az 1950-es évek végén. Mint nyugdíjast nagy földszeretete a helyi mezőgazdasági termelőségvetkezet soraiba vitte, ahol még néhány évig dolgozott.⁷ 1971-ben halt meg, földi maradványait a helyi temetőben hantolták el.⁸

A könyv dedikálójá, Zs. Szabó Sándor Bajcsy-Zsilinszky Endrére vonatkozó emlékei adalékokat szolgáltatnak a nagy politikus még mindig hiányzó életrajzi monográfiájának elkészítéséhez.

SZECSKÓ KÁROLY

⁷ Özvegy Zs. Szabó Sándorné személyes közlése.

⁸ A mezőcsáti temetőben lévő sírkövén olvasható halálozási dátuma.